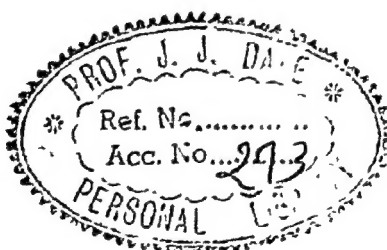

નર્મદ

નાટક

લેખક

ચન્દ્રવદન ત્રીમતલાલ મહેતા

પ્રકાશક મંડળ

ધનસુખલાલ મહેતા • વિલોચન ધ્રુવ • ચન્દ્રવદન મહેતા
૧૧મો રસ્તો • આર • મુંબઈ

મુખ્ય વિકેતા

૧૯૩૭

આર. આર. શેઠની કં. મુંબઈ-૨

૧-૦-૦

ચેતવણી

આ નાટકના પ્રકાશનના તેમજ ભજવવાના સર્વ
હકક લેખકને સ્વાધીન છે. કર્તાની રજા વિના આ
નાટક કે તેમાંનો કોઈ ભાગ કોઈએ ભજવવો નહિ

જી

પહેલી આવૃત્તિ

મુદ્રક : મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ, સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
પીરમશા રોડ, અમદાવાદ
પ્રકાશક : ચન્દ્રવદન સી. મહેતા, ૧૧મો રસ્તો ખાતે મુંબઈ-૨૧

આ જ લેખકનાં બીજાં પુસ્તકો

કાવ્યો

ઇલાકાવ્યો

ચાંદરણાં

રતન

નાટકો

આગગાડી

નાગાળાવા

અખો વરવહુ અને બીજાં નાટકો

પ્રેમનું મોતી અને બીજાં નાટકો

રમકડાંની હુકાન

હવે પછી

મૂગી સ્ત્રી અને બીજાં નાટકો

સંતાકુકડી

પ્રેમનું ગીત

પતિવ્રતા

પરનારી

ભ્રમ

爲之驚心動魄。其爲文也。不
拘於一。不泥於一。不滯於一。

其爲人也。不狃於一。不泥於一。不滯於一。其爲文也。不
拘於一。不泥於一。不滯於一。其爲人也。不狃於一。不泥於一。不滯於一。

其爲人也。不狃於一。不泥於一。不滯於一。其爲文也。不
拘於一。不泥於一。不滯於一。其爲人也。不狃於一。不泥於一。不滯於一。

其爲人也。不狃於一。不泥於一。不滯於一。

મર્દ

જાતિભેદ ટળી જશે, પંથ પાખંડી ઘટશે,
એક ધર્મના સર્વ હિન્દુઓ ત્યારે બનશે,
જાતિભેદ મુકાય, અક્યથી શું ના યાએ.
નર્મદ હશે પ્રેમ, દેશ તણો ના સમાએ.

—નર્મદકવિતા

મા

નાટક લખવાનો પહેલો વિચાર તો મને નર્મદ
જાળી વખતે આવ્યો હતો, પણ 'ખરો બેસ્સો' તો શ્રી વિશ્વનાથ
નું 'વીર નર્મદ' પુસ્તક વાંચીને જ આવ્યો; એટલું જ નહિ, પણ
પુસ્તકે મારું કામ પણ ધણે અંશે સહેલું બનાવી આપ્યું. હા,
ફેદને થોડા એવું 'વીર'નું શિર્ષક એમણે રાખી લીધું, એ માટે
મને આ પણ આવી; એટલે મારે કેવળ 'નર્મદ'થી ચલાવવું પડ્યું
અને 'નર્મદ' તો વિશેષજ્ઞાને શોધાવે છે' એ શ્રી 'ધૂમકેતુ'ના
કથનમાં આશ્વાસન શોધવું રહ્યું. હોય.

નર્મદ આજના જમાનાથી પણ કેટલો ખોળે આગળ હતો ?
પહેલી વાત તો એ કે એણે લખેલા ગીત ગરબાઓમાં પ્રજાને
હિસ્કેરી મૂકી રાજદ્રોહ ફેલાવે એવા જીવંત અંશે અંગ્રેજ સરકારને
જણાયા હતા, અને એના કેટલાક ગરબા એની શતાબ્દી વખતે
ગવડાવવા અમને રજા નહોતી જ મળી. ગુજરાતમાંના આજે છે એવા
જાતિભેદ છેદવાને, જીંચ-નીચના, પાછાણ-શુદ્રના, ગરીબ-તવંગરના
ભેદ કાપવાને, ગુજરાતના સામાજિક જીવનને ઝેરી નાગની ચૂડ
રૂપી ધેરતી રૂઢિપ્રથા તોડવાને, હિન્દુઓમાં સંપ સ્થાપી, ફરી
સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાને, આજે હજી ચાલુ છે એવા ધર્મશુરઓનાં

લયંકર ભોપાળાં બહાર પાડવાને, દેશી રાજ્યઓનાં
 કરવાને એણે પોતાની કલમ બહેલાવી હતી. એના-
 સો વર્ષે સાહિત્ય પરિષદ જ્યારે લાઠીમાં નાગરસોડું બહાર
 ત્યારે નર્મદે તો સાહિત્યમાં હિન્દુ-મુસલમાનનાં લગ્ન કરવા
 પ્રયોગ પણ લખી નાખ્યો હતો. પરંતુ અત્યારે એનું જીવનચરિત્ર
 લખવાનો પ્રસંગ નથી, એટલે વધારે વિસ્તાર ન કરતાં એ એટલું
 તો લાગે છે જ, કે અત્યારે પણ ગુજરાતને નર્મદની એટલી જરૂર
 જરૂર છે. અને સાથે સાથે એ પણ ઉમેરવાનું મન થાય
 બે નર્મદ જીવતા થઈને પાછો આવતો હોય તો એને ના
 કહેવી જરૂરની છે ના, ના, ન આવતો ! તને એક પરબી
 નહિ પરણવા દે, તને વળણવ મહારાજની પોત્ર બહાર નહિ પાડ
 દે, તને હરિજનોનો ઉદ્ધાર નહિ કરવા દે, તને વિધવાને આશ
 નહિ આપવા દે, તને લગ્નવરા અને મરણમળો નહિ
 કરવા દે . . અને એ બધું કર્યા વિના તારે જીવવું હોય તો આ
 પણ એમ જીવેલો તું નર્મદ પણ રોનો ? ”

ભજવતાં -

(હા. આ નાટક ભજવવા માટે દેખીતી મુશ્કેલીઓ ધણી છે. કપડાંલતાંનો ખર્ચ અને સંખ્યાબંધ માણસો. પણ એ તો હું ફરી ફરીને કહું છું કે જ્યારે દેશ સ્વતંત્ર થશે, ધનની ખરકત થશે, નવું-આપણું પોતીકું નટધર હશે, ત્યારે આવા નાટકો સુગમતાથી ભજવાશે.)

પણ આ નાટક ભજવવું મને બહુ અઘરું નથી લાગતું. પાત્રોની સંખ્યા ગણતાં તો થાય છે લગભગ સાઠની, પણ મુખ્ય પાત્ર લેનાર પાંચેક જણા હોય, અને ખીજા દસેક જુદા જુદા વેશ બદલી ભજવનારા હોય તો ઓછામાં ઓછા પંદરેકથી ભજવી શકાય. પરંતુ એટલી બધી કંઠસાધ કરવાની જરૂર જ શી છે? કોઈ પણ નિશાળમાં કે કોલેજમાં સાઠેક જણા સાથે નાટક કરનારા ન નીકળી શકે? એથી અરધા તો જરૂર નીકળી શકે. છોકરીઓની ટોળી ગરબો ગાય, તે જ ગોરમાના ગીત પણ ગાય, એ જ પ્રમાણે કિશોરોમાં પણ એ ત્રણ વખત એકની એક ટોળી પાઠ લઈ શકે, અને ટોળીમાંના અંદરથી સંઘગાનમાં પણ લાગ લઈ શકે. એટલે એ મુસીબત કંઈ બહુ મોટી લાગતી નથી. નર્મદશતાબ્દી વખતે ચોજેલી રંગલીલામાં લગભગ સો ઉપર પાત્રો, અને એમાં મોટે હિસ્સે સ્ત્રીઓએ લાગ લીધો જ હતો ને? તો સાઠેકનો સંઘ એકઠો કરવો એ કંઈ મુશ્કેલ કામ નથી.

તેમ જ રંગભૂમિની રચનાનું એમાં બે લાગ છે. અંદરની રંગભૂમિ બહુ ઊંડે રાખવાની જરૂર નથી. આગળથી જરા ત્રાંસી રાખવામાં આવે, અને બહારની રંગભૂમિથી જરા જુદી પડતી

ખતાવવામાં આવે તો બસ છે. બાકી તો પ્રવેશો એવી રીતે યોજ્યા છે કે ગોઠવણીમાં મુશ્કેલી આવે એમ નથી.

આ નાટકમાં અમે લખવેલા રંગલીલાના પ્રયોગમાંથી તાપી-દાસ શેઠનો પ્રવેશ લગભગ આખો જ ઉપાડી લીધો છે. એ વખતે શ્રી ધનસુખલાલ મહેતાએ ગવડાવેલો રાજીઓ આમાં ન લેતાં ખુદ નર્મદનો લખેલો રાજીઓ જ રાખ્યો છે, તે એટલા જ કારણથી કે એ પ્રવેશ તે સમયે જરા ચર્ચાનો વિષય બન્યો હતો. અને તે એટલે સુધી કે ત્રીજે દિવસે ફરીવાર એ પ્રયોગ લખવવા પહેલાં તાપીદાસવાળો પ્રવેશ કાઢી નાખવા બે ત્રણ ઠેકાણેથી સૂચનો મળ્યાં હતાં, અને કેટલાક બંધુઓ તરફથી તો જાણિયાં લેતાં અટકાવવા માટે પ્રેક્ષક વર્ગમાં ખાસ પ્રબંધ પણ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર બાદ પણ એ પ્રવેશ ચિત્રવિચિત્ર ટીકાને પાત્ર થયો છે—મોટે ભાગે તો કેટલીક ગેરસમજથી જ.

રંગભૂમિ ઉપર જાણિયાં ન લેવાય એવો જો કેટલાકનો આગ્રહ હતો તેનું કારણ, ચર્ચા કરતાં માલૂમ પડ્યું કે, જાણિયાં લેવાની જો પ્રચલિત રીત છે તેની આવી મશ્કરી કરવી એ હાસ્ય-રસ નથી. નર્મદશતાબ્દી પહેલાં શ્રી ક. મા. મુન્શીને ખુદ નર્મદ ઉપર જ નાટક લખી આપવા મેં વિનંતિ કરેલી ત્યારે ‘તખ્તા ઉપર બે વહુઓ સાથે અને વિધવાને લઈ એને ઊભો રાખ્યું તો આ આપણા લોક ચાલવા દેશે કે કેમ?’ એવી દહેશત લાગતાં એમણે શરૂઆતમાં જો શંકા ખતાવી હતી, એ જાણિયાંનો પ્રવેશ લખવતી વખતે પ્રત્યક્ષ ચર્છ હતી; અને તે વખતે નર્મદને બે સ્ત્રીઓ સાથે તખ્તા ઉપર ખતાવત તો તો જરૂર આ હિસાબે પ્રેક્ષકો તોફાન કરત જ.

દેશમાં આજે હજી જાગ્યાં ફૂદી ફૂદીને લેવાય છે. સુધરેલા અને પ્રવૃત્તિમય ગણાતા મુંબાઈ શહેરમાં પણ આજે ભણેલા ગણાતા કુટુંબમાં પણ રાગડો તાણીને, છાતી ફૂટીને જાગ્યાં લેવાતાં જોયાં છે. એ રિવાજ ખોટો છે, એ પણ સર્વાતુમતે કબૂલાય છે; અને નર્મદે જેમ એ રિવાજને આપોકાર કરી વખોડ્યો છે, એ જ પ્રમાણે એ રિવાજની હાંસી કરવા અમે ઉપરોક્ત પ્રવેશ ભજવ્યો. તે પણ કેવી રીતે ? એ પાંચ ધરડી ડોસીઓને લાવી ત્યાં ફૂટવા ભખી કરીને નહિ, પરંતુ નર્મદ જે સ્ત્રીઓને ભણાવવા માગતો હતો, એમને સ્વતંત્ર કરવા મથતો હતો, એ એનું જ દષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રાખીને અંખા શેઠાણીને સુધરેલી બતાવી, તાપીદાસ શેઠને તે જમાનાના પ્રતીકરૂપ બનાવીને, પુરુષો ધારે તો એ સહેજમાં બંધ કરાવી શકે—તે નથી કરાવી શકતા એ પુરુષોની અશક્તિની ઠેકડી કરવા પુરુષોને હાથે જ જાગ્યાં લેવડાવીને. આથી કેટલાક પુરુષો ઉશ્કેરાયા. એમને ન ગમ્યું. કદાચ હજી ન ગમે. અને હજી કદાચ આ નાટકમાંના ત્રીજા અંકમાં નર્મદ-ગવરીવાળો પ્રસંગ ભજવાતાં ઉદાપોહ થાય પણ ખરો. કેટલાક એ પ્રસંગ વિષે અમસ્થી શંકાઓ પણ કરાવે ખરા. પરંતુ શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે જે રસથી અને ઝીલુવટથી, વીર કવિ નર્મદની નીડરતાનું તરત જ તાદશ ચિત્ર ખડું ચર્ચ જાય એવી રીતે એ પ્રસંગનો ચિતાર કેહી સંભળાવે છે એટલી એમની વાણી જેટલી ભારી કલમમાં શક્તિ નથી, નહિ તો હજી સુંદર રીતે એ પ્રસંગને હું લખી બતાવું. પાછા મૂળ વાત પર આવીએ. રંગલીલાનો બીજો પ્રયોગ થયા પછી વિરોધ કરનારામાંના કેટલાક લાઈઓ જાગ્યાના પ્રસંગને વખાણી ગયા એટલું જ નહિ, પણ નિખાલસ દિલે કબૂલ કરી ગયા કે અમને નર્મદે આટલું કડક

લખ્યું હશે એનો ખ્યાલ જ નહિ. એ ખ્યાલ એમને આવ્યો હતો ખીજા પ્રયોગની શરૂઆતમાં, ત્યારે તાજી જ બહાર પડેલી “વીર નર્મદ” માંથી અને “નર્મદગદ્ય” માંથી ‘તુલસી વૈધવ્યપ્રવેશ’ના કેટલાક ફકરાનો સાર વાંચી સંભળાવ્યો ત્યારે.

અને આ બધાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જ ખ્યાલ આવે છે કે આજે નર્મદના વિચારો સામે આટલી અસહિષ્ણુતા છે તો એના જમાનામાં એની સામે વિરોધના કેટલા પ્રયત્ન પૂર ઝંખમતા હશે? અને છતાં એ તો ઝંખમ્યો છે: એકલે હાથે, અનેકની સામે, રૂઢ ટેક થકી જ. ધન્ય છે, નર્મદ! તને ધન્ય છે. સાચી વાત એ છે કે લોકોને ખોટા રિવાજ તજવા નથી; ભણેલા અને સંસ્કારી ગણાતાઓને ખોટાની જાતને અજગી માની, ખોટા રિવાજનું દિગ્દર્શન કરવામાં નાનમ માની ખોટાની સંસ્કારિતાનું અભિમાન છોડવું નથી એટલે આ નાટકમાંના એ પ્રસંગ સામે ટીકાટીકાર કરવામાં આવે તો એ પ્રસંગ ભજવી બતાવતાં જરા પણ ગભરાવાની જરૂર નથી.

બાકી ખીજા જરૂરી મુદ્દાઓના જવાબ તો ખુદ નાટકના લખાણમાં જ મેં સમાવી દીધા છે, એટલે એ વિષે અહીં લખાણ કરવાની હું જરૂર જોતો નથી. કેટલાંક કથનોનાં પ્રમાણ માટે જાણી જોઇને તોંધ-ટિપ્પણ આપ્યાં છે; ભજવતી વખતે તે નકામાં છે. એ ખરું, પણ પછી કે પહેલાં કોઈ શંકા કરે એ માટે રાખ્યા છે.

ચન્દ્રવદન મહેતા

દશ્યસૂચન

અંક ૧લો

પ્રવેશક રસ્તો

(૧)રસ્તો.....

.....સુરતનું નાગરકૃષ્ણિયું(૨)

(૩)શંદેરની નિશાળ.....

.....ગોરધન કડિયાનો ખંડ(૪)

(૫)ખપાટીઆ ચક્રલો સુરત...

.....નર્મદના ધરનો ખંડ(૬)

(૭)નર્મદચક્રલો સુરત.....

નર્મદના ધરનો ખંડ, મુંબાઈ(૮)

અંક બીજો

.....નર્મદના ધરનો ખંડ(૧)

(૨)તાપીદાસ શેઠના ધરની અગાશી

અંક ત્રીજો

(૧)ખહારનો ભાગ, રસ્તો.....

...આમલીરાન સરસ્વતીમંદિર(૨)

(૩)ખહારનો ભાગ, સપતું.....

.....નર્મદનું ધર, સુરત(૪)

અદ્વાનંદ

મુખ્ય પાત્રો

પહેલી હારમાંનાં પાત્રો કલ્પિત છે; બીજી ને ત્રીજી હારમાંનાં
જીવંત વ્યક્તિઓ ઉપરથી

સૂત્રધાર દેવેન્દ્ર	નર્મદ	કરસનદાસ
નટી	હાહીગવરી	સવિતાનારાયણ
રંગલો	નવલરામ	નરભેરામ
તાપીદાસ કુરુદેવે	નર્મદાગવરી	ગિરધરલાલ
અંબા રત્નદેવ	ભાર્ગવંદ	ધ્વનિદરાનંદ
છગન	કિસનદાસ	લલિતાશંકર
મગન	લખમીદાસ ખીમજી	કીલાભાર્ગ
ગંગાદાસ	ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર	રાજરામ
પરસોતમદાસ	રઘુનાથ બાબાજી	ભીમભાર્ગ
મુગટરામ	કેપુશંકર	ધૃવચારામ
ગવૈયો	બાપડે	મધુવન્ધરામ
ગોરધન કડિયો	ડૉ. ભાજી	વિજયાશંકર
ચૂનીઓ હનમ		ચન્દ્રવદન મહેતા ૨૦
જેકો જડીઓ		

મમ્મુ

છોટુ ચૂડગર

નારણ છીપો

જદુરામ

છબિલ ચિતારો

વિદ્યાર્થીઓ, શેડીઆઓ, બેધી, વૃદ્ધજન, કુમારિકાઓ, ન્યાતપટેલ,

મહાજન, પ્રજાજન, વગેરે.

અંક પહેલો

રંગભૂમિ

[રંગભૂમિ ઉપર પડદો પડેલા છે. એ પડદા ઉપર ગુજરાતનું વિશાળ ચિત્ર ચીતરેલું છે. એમાં ચોર્યાશી અંદરનો વાવટો ઊડતો દેખાય છે, એ સ્થાને સુરત શહેર નજર આગળ તરી આવે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે.

પડદા બહાર જરા નીચે પ્રેક્ષક વર્ગની જગ્યા અને રંગભૂમિની વચ્ચે એક પગથિયાની નાની સીડીનું સંઘાણુ છે. એ ઉપર એક શોભિત નાનકડી જાજમ પાયરેલી દેખાય છે. બહારનો પડદો ઉપડવાની પાંચેક મિનિટ અગાઉ અંદરથી 'જય જય ગરવી ગુજરાત'નું ગીત ફક્ત વાદિત્રોમાં વાગી રહેલું સંભળાઈ રહે છે. એ ગીત-ધૂન પૂરી થતાં જ પડદો ઊપડે છે અને એક બાબુથી પાંચસાતજણના મિત્રમંડળને, પહેલાં પોતે બોલે પછી પેલા લોકો કીચે એમ, ગવડાવતા ગવડાવતા પાધડી અંગરખામાં સજ્જ એવા સૂત્રધાર પ્રવેશે છે. એ આગળ ચાલે છે, એની પાછળ ધીમે ધીમે લહેકતા ચાલે છે એના મિત્રો.

સૂત્રધાર: આ હિન્દુ દેશના હાલ, થયા છે ભુંડા આજે, સત્તા મોટી ખોઈ, નીચું બુએ છે લાજે. પરસ્પરે નહિ સંપ, અદેખા મદથી પુરા, હય નીચના ભેદ, પાળવે રહે તે શુરા !

[પાછળ ફરીને]

બરાબર ! બરાબર ! એમ બધા સાથે જ બોલજો હં કે
હવે આગળ, ચાલો બોલજો :

એ પુનર્વિવાહ નહિ થાય, ઘણું દુઃખ રહેછે વિધવા,
રહેણાંથી વિધાય, ઘણી ઇચ્છાએ મનમાં.
નથી કાંઈ બહેવાર સાથ જન્મા આવતો
શુદ્ધ વિપ્રની માંહી, પરણીને પરણવાનો.

બરાબર ! હવે અગાડી :

બેઠ હાલ જે તેહ જાતિ નીતિ રૂઢિના,
દેશનું સત્યાનાશ વાળી નાંખે શી બીના ?

વૃદ્ધજન : (એ ટોળીમાંથી જ) અરે એ તો બરાબર,
સૂત્રધાર મહાશય ! એ તો અમે ગોખી નાખ્યું છે, પણ આ શેનું
નાટક, કોનું નાટક એ તો અમને કહે ?

સૂત્રધાર : અરે મુરખી ! તમે પણ જાણે પેલા કાંઈ નવા
ભાઈતી લઈ આવેલા નટની માફક જ અજ્ઞાન બતાવો છો તો !
કેટલી વાર કહ્યું કે આ નાટક મહં કવિ નર્મદનું અને લખેલું
' આગગાડી ' નાટકના રચનાર ચન્દ્રવદન મહેતાનું.

વૃદ્ધજન : હા, હા, હવે યાદ આવ્યું. તમે કહેલું પણ મારાથી
ભૂલી જ જવાય છે.

સૂત્રધાર : ઠીક, બધા અંદર તૈયાર થઈ ગયા, જરા
જુઓ તો.

[એટલામાં સાધારણ પણ આકર્ષક
વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈ નટી પ્રવેશે છે.]

નટી: બહાણા સૂત્રધાર મદાશય ! બધું તૈયાર છે. અંદરનો રંગમંડપ ફૂલદારથી શોભાતી ચાલી આનું છું. સ્ત્રીઓને તો જરા મોડેથી દાખલ થવાનું છે, તે હમણાં જઈને તૈયાર કરી દઉં છું.

સૂત્રધાર: વાર, વાર, તમારા કામમાં તો કરી ઉણપ નહિ જ હોય...ત્યારે ચાલો આ વચ્ચે પડેો ઉપડાની લઈએ.

[નટી જાય છે.]

વૃદ્ધજન: (૧) શું આ નટી, ખાઈ માણસ છે ?

સૂત્રધાર: તે શું તમે કોઈ સ્ત્રીના વેશમાં પુરુષ સમજ્યા ?

વૃદ્ધજન: હાસ્તો વળી. નાટકમાં ખરે એમ જ હોય છે ને. સ્ત્રીઓ નાટક કરવા બિનરે એમ ? તમે આ શું કરવા બેઠા છો ?

સૂત્રધાર: હું તો આ નાટક કરવા બિભો છું. તમને ખબર નથી કે આ નાટકના કર્તાનો હમેશાં ખાસ આગ્રહ હોય છે કે સ્ત્રીઓનો પાઠ તો સ્ત્રીઓ જ ભજવે ?

વૃદ્ધજન: તો એ નાટક નહિ ભજવવું.

સૂત્રધાર: હી હી હી હી. વૃદ્ધજન ! ચાલો હવે નાટકના કામને આગળ ચાલવા દો.

વૃદ્ધજન: અરે કંઈ વાત છે ? શો જમાનો આવ્યો છે ? બેરંગો નાટક કરવા નીકળશે એમ ? હાય હાય ! દેશનું શું થવા બેઠું છે ?

સૂત્રધાર: તમારે નાટકમાં ભાગ ન લેવો હોય તો ચાલ્યા જાઓ, પણ ગરબા નહિ કરો.

વૃદ્ધજન: એટલે ? ચાલ્યા જાઓ એટલે ? તે શું પુરુષો મરી પરવાર્યા છે ? ખાલ્યા બની ગયા છે કે બેરંગના પાઠ નહિ ભજવી શકે ? લાવો કોઈ નહિ હોય તો હું પાઠ લઈશ.

નટી: (આતીને) પણ મુરખખી! પુરુષો તો બાયલા નથી
થયા પણ અમારે મર્દ થવું છે તેનું શું?

વૃદ્ધજન: (ચાળા પાડી) ટે ટેનું શુંઉઠે? 'ચલ ચલ,
આજકાલની છોકરી, ગમે તે માણસને-પરપુરુષને 'અહો બહાલા!'
કરતી નીકળી પડી છે તે, શરમાતી નથી?

સૂત્રધાર: તમે મુરખખી રસ્તો પકડો છો કે? આ નાટકમાં
તો સ્ત્રીઓનો પાઠ સ્ત્રીઓ જ લેશે.

વૃદ્ધજન: શું?

સૂત્રધાર: સ્ત્રીઓનો પાઠ તો સ્ત્રીઓ જ લેશે.

વૃદ્ધજન: તો અમે આ ચાલ્યા કરવા શું માંડ્યું છે? જાહેર
રંગભૂમિ ઉપર જાહેર રીતે સ્ત્રી પુરુષો જાહેર નાટક કરે એમ?

નટી: હા, હા. તમારી માફક ખાનગી નાટક તો નથી
કરતાં ને?

વૃદ્ધજન: એસ એસ ગાંપલી. ધૂળ પડી તમારા ઉપર,
સત્યાનાથ કાઢવા બેઠાં છો તમે તો.

[ખાનુ પર જઈ બેસે રહે છે. દરમિયાન એક જણ
કાગળ લાવીને સૂત્રધારને આપે છે, તે વાંચીને.]

સૂત્રધાર: આ લ્યો, નવી પંચાત. પેલાં બે ગીતો કાઢી
નાખવા માટે પોલિસનો કમળ છે. એ ગરબા નહિ ગવાય.

વૃદ્ધજન: લ્યો, કરો નાટક!

નટી: ક્યા ગરબા?

સૂત્રધાર: એ પેલા જ તો 'દેશીઓ ધુમો ધુમો રે' અને પેલું
ખીનું.....

નટી: પણ એ ગરબામાં શું છે?

સૂત્રધાર: 'અરે તું નહિ સમજે, હવે તો ગરબા ગાવાથી પણ બળવો થઈ જાય એવું સરકારને લાગતું હશે એટલે...

નટી: ત્યારે હવે?

સૂત્રધાર: ખીજાં કાંઈ ગાઈશું. નર્મદાશંકરે કાંઈ ગીતો બોલાં લખ્યાં છે ?

નટી: પણ આ તો શો જુલમ !

સૂત્રધાર: ચલો ચલો હવે, એની ચર્ચા કર્યા કરીશું તો પાર જ નહિ આવે. એમ કહેતી કે આજે સો સો વર્ષ પછી પણ નર્મદ જેવો લેખક પણ સરકારને ભયંકર લાગે છે ?

[એક જણ પ્રવેશે છે.]

એક જણ: બહાર (ખે મહાજન) આવ્યા છે, આપને મળવા માગે છે.

નટી: ચાઆલો આ વળી નવું વિધન. ખીજું મંગળ સાવધાન !

સૂત્રધાર: બોલાવ બોલાવ, જે હોય તે ભલે આવે.

વૃદ્ધજન: હવે જ અખર પડશે. લ્યો કરો નાટક !

[ખે મહાજનો પ્રવેશે છે.]

એક મહાજન: અમે સાંભળ્યું છે કે આ નાટકમાં રૌવા ફૂટવાનું ફારસ આવવાનું છે.

સૂત્રધાર: હા, - છે ખરું.

ખીજો મહાજન: તે અમે નહિ કરવા દઈએ.

એક મહાજન: એ લેખક ગમે તેવું ગાંડુધેણું લખે અને અમારા રીતરિવાજોની મરફરી કરે તે શું અમે ચાલવા દઈએ ?

ખીજો મહાજન: એમ કંઈ સાચો હાસ્યરસ નહિ જમાવાય.

વૃદ્ધજન: લ્યો કરો નાટક ! નાટક કરવા નીકળ્યા છો !

સૂત્રધાર: અરે મહાશયો ! એ આખો પ્રસંગ તો ચન્દ્રવદન

મહેતાએ ખુદ નર્મદ કવિના લખાણોમાંથી જ સીધો ઉતાર્યો છે. કવિ નર્મદશંકરે જે લખ્યું છે તે જ ભગવવાના છીએ.

એક મહાજન: અરે પણ એ નહિ ચાત્રે. રંગભૂમિ ઉપર તે શું કંઈ જાળિયાં લેવાય, એ શું ?

નટી: ના, ત્યારે ઉઘાડા ચકલામાં ઊભા રહી, જાહેર રસ્તા ઉપર જાળિયાં લેવાય કેમ ? જાઓ અમે તો એ ભગવી ખતાવવાનાં. ખીજો મહાજન: અરે તો અમે તોફાન કરશું.

વૃદ્ધજન: આવી જાઓ, હ્યો કરો નાટક !

સૂત્રધાર: શું ? તોફાન કરશો ?

ખીજો મહાજન: હા હા, તોફાન કરશું. નાટક કરવા નીકળ્યા છો ? જાહેર તખ્તા ઉપર ફૂટવું છે ?

સૂત્રધાર: અરે ફૂટવું છે શું ? હજમ ખોડાવી બાળ વિધવાનું માથું પણ ખોડાવી ખતાવવું છે.

બંને મહાજન અને વૃદ્ધજન: હાય ! હાય ! હાય ! હાય !

સૂત્રધાર: વળી લેખકે અમારી સાથે શરત કરી છે કે એના લખાણોમાંથી એક લીટી પણ કાઢવી નહિ.

એક મહાજન: તો જહાન્નમમાં ગયો તમારો લેખક.

ખીજો મહાજન: અરે પણ આ બાળ વિધવાનું માથું ખોડવાનું નાટકમાં ખતાવવાનું કંઈ કારણ ?

નટી: કારણ ? કારણ હજી આજે આપણા દેશમાં મિચારી વિધવા બાકી છે. ઉપર તમે એવા જુલમ કરી રહ્યા છો એ.

વૃદ્ધજન: હવે બેસ બેસ ચાંપલી !

સૂત્રધાર: ઓ ભગવાન ! હવે આ નાટક કેમ ચશે ?

નટી: અરે તમે પણ શું જરા જરામાં ભગવાનને સંભાર્યા કરો છો ?

સૂત્રધર: તો કોને મંભારું-તને ?

નટી: ના, આ નાટકના લેખકને. અહીં આવ્યા હોય તો બોલાવી મંગાવો. એમને પૂછો, રમ લો, સમજાવો, કંઈ રસ્તો કાઢો.

સૂત્રધાર: હા, હા. એ ફીક છે. આ ધરમ સંકટમાંથી નીકળવાનો રસ્તો. (આગળ આવી) માન્યવર્ય પ્રેક્ષક સમૂહ ! અહીં બે પ્રેક્ષકોમાં શ્રીયુત ચન્દ્રવદન મહેતા પધાર્યા હોય તો એ કૃપા કરી અહીં પધારે.

[પ્રેક્ષકમંડળમાં આશરે દશમી બારમી હારમાં ખૂણા પર ચન્દ્રવદન મહેતા બેઠા છે, તે બિલા થાય છે. એને માથે ટાપી નથી. ધોતિયું અને કસવાળું ઝલકું પહેરેલું છે. અશ્મા પહેર્યું છે. નાક જરા વધારે પડતું આગળ દેખાઈ આવે છે. સૂકા શરીરના, જરા ઠીંગણા અને માથે ખીલા જેવા બિમા વાળવાળા એ દેખાય છે.]

ચન્દ્રવદન મહેતા: (ત્યાં જ બિલા બિલા) આમ લડાલડી શું કરો છો ? નાટક શરૂ કરો ! અને ન ભજવતું હોય તો પડદો નાખો.

સૂત્રધાર: અરે નાટક તે કંઈ અંધ કરાય, લોકો પાસેથી પૈસા સીધા છે, તે કંઈ બતાવ્યા વિના ચાલશે ? માટે આપ અહીં પધારો અને બને તે તોડ કાઢો.

[ચન્દ્રવદન મહેતા ત્યાંથી ચાલી પગચિયે થઈ તખ્તા પર બેઠા છે, જતાં જતાં.]

ચન્દ્રવદન મહેતા: (ખીજમાં) આ કંઈ નાટક કરવાના લક્ષણ દેખાતાં નથી.

સૂત્રધાર: બગડો નહિ. શું કરીએ ? લખનારે તો લખ્યું, પણ એણે ભજવનારની મુશ્કેલીને તો ખ્યાલ કરવો જોઈ તો હતો ને ?

ચન્દ્રવદન: (ઉપર જઈને) બોલો, શું છે ?

સૂત્રધાર: બુઝો છો જ ને તમે. આ રાવાદૂટવાનો પ્રસંગ કાઢી નાખવા કહે છે. આ મહાશય, છોકરીઓને પાક ભજવવાની ના પાડે છે.

વૃદ્ધજન: અરે ના ના ના ના ના, સત્તરવાર ના. અમે એકલા જ કંઈ જોછા ના કહીએ છીએ, આ મહાજન પણ ના કહે છે, તમારા ભણેલાઓ પણ ના કહે છે, ઘણી કોલેજના પ્રોફેસર સાહેબો પણ ના કહે છે.

ચન્દ્રવદન: એટલે તમને લાય છે કે છોકરા છોકરીઓ સાથે નાટક કરે તો પ્રેમમાં પડી જાય નહિ ?

સૂત્રધાર: અરે એ વાત મૂકોને જાંચી. આ મહાજનોનું પતાવોની પહેલાં.

ચન્દ્રવદન: એમાં પતાવવાનું શું છે, આપણે તો લખ્યું છે તે પ્રમાણે જ નાટક કરવાનું. એમનાથી થાય તે કરી લે.

મહાજન: એમ ? તો તો જોઈ લઈશું. તોફાન થશે તોફાન, ખખર છે ? લોકો વાંધો લે સમજ્યા ?

ચન્દ્રવદન: છો લેતા. જોઈ લઈશું.

સૂત્રધાર: અરે ના ભાઈશાજી ! એ શું, મારે લોકોમાં મોં ખતાવવાનું કે નહિ ? કંઈ ઉકેલ આણો ને ?

ચન્દ્રવદન: ઉકેલ શું, નાટકમાંથી એક લીટી નહિ જોઈ કગાય. લોકોને દુષ્ટ રિવાજો તજવા નથી. અને એ રિવાજોની હાંસી કરીએ છીએ ત્યારે ખમાતું નથી. અને આ તો નર્મદાશંકરે હાંસી કરી છે, તે ખતાવવાનું છે. મારું માન નહિ રાખો તો કવિ નર્મદાશંકરનું તો રાખશો ને ?

નટી: અરે ચાલો ચાલો, જેવા પડશે તેવા દેખાશે) તમે અહીં જ રહો, મારી પડખે, અથવા અહીં બેસો. અને લોકો ઉશ્કેરાય ત્યારે આવીને સમજાવ્યા કરજો.

સૂત્રધાર: ત્યારે આ પડદો ઉપડાવું ?

ચન્દ્રવદન: હા, હા. એમ તો પછી નાટક શરૂ જ નહિ થાય. ઉપડાવો ઉપડાવો. ચાલો બધા આ બાલુ પર પધારી જાઓ.

વૃદ્ધજન: (કાણુ જાણે આ સંઘ કેમ કાશી જશે)

એક મહાજન: અરે કાશી શું ? ઠેક, સ્વર્ગો લઈ જઈશું. એમ કંઈ હાથે બંગડીઓ નથી પહેરી.

નટી: ના ના બંગડી નથી પહેરી, બંગડો પહેર્યો છે, ચાલો બાલુ પર, અંદર આવી જાઓ !

[બધા બાલુ પર જઈ અંદર ભિન્ના રહી જાય છે અને પાછળનો વચ્ચેનો પડદો ઉપડી જાય છે ત્યાં સ્થૂળ ગ્રાંઠું મૂળ તપ્તાયા આશરે પંદર વીશ અંશને ખૂણે સ્થૂળ જાંચી નાની રંગભૂમિ બનાવી છે. એના બહારના પડદા ઉપર વીર નર્મદની છબી ચીતરેલી છે. મોટી ગોળ પાંધડી, અંગરખો, અને હાથમાં ધન લઈ દોડતો ધપતો નર્મદ દેખાય છે ધન ઉપર " પ્રેમ શૌર્ય " એટલા શબ્દો ચીતરેલા વંચાય છે. અડધો-માણસની જે આઈ નેટલો પડદો જાયો ફરી એમાથી ડોકિયું કરી રંગદો દાંડી લગ્નને બહારના તપ્તા ઉપર ફરી પડે છે, અને પડદો પાછો નીચો પડી જાય છે. દરમ્યાન રંગભૂમિ ઉપર લગભગ અંધારું થઈ જાય છે.]

રંગલો: (દંડી પીટીને) એ જગના રહેજો...સાવધ રહેજો...
ઓઓ! છ વાછગા છે. આથી સરવે લોકોને (ડીમ ડીમ ડીમ) ખખર
આપવામાં આવે છે કે (ડીમ ડીમ ડીમ...) આ નાટકના તખ્તા
ઉપર વીર કવિ “મર્દ નર્મદ”નું નાટક લખવી ખતાવવામાં
આવનાર છે. એના કર્તા પણ ખૂણામાં બેઠા છે તે, અને એના
શાગરીદ સૂત્રધાર પેલા...હો હો, એ તો નાટકમાં લાગ લેવાના છે
એટલે અંદર વસ્તો પરિધાન કરવા ગયા લાગે છે એ એ...(ડીમ
ડીમ ડીમ...)અને હવે...

અન્દ્રવદન: (બહાર આવી) રંગલા! રંગલા!

રંગલો: (આસપાસ જોઈ) હેં? કાણે ખૂમ પાડી. અંદરથી
પાડી કે બહારથી?

અન્દ્રવદન: રંગલા!

રંગલો: હો હો! આ તો અહીંથી...હા જી, બોલો જી,
ફરમાવો જી. શી ચાલ છે?

અન્દ્રવદન: જો, આ અંદરના તખ્તા ઉપરથી નીચે આવીને
દરેક પાત્રને બોલવાનું કહેજો, નહિ તો સંમળાશે નહિ. પાઠ પૂરો
થાય એટલે ઉપર થઈને—

રંગલો: એ પંચાત હવે તમે રહેવા દો ને? જે થાય તે
જોયા કરો.

અન્દ્રવદન: પણ મારા લખાણમાંથી જરા વધારો ઘટાડો કે
ફેરફાર નહિ—

રંગલો: અરે, તમારાથી પણ કેની તોળા છે. આજ તમે કંઈ
નવા લેખક પાડ્યા છો?—એ તો જે થવાનું હશે તે થશે. અમસ્થી
લાલચરી નહિ કરો તો સાફ. અને નાટક આગળ ચાલવા દો.

X [ચન્દ્રવદન મિલનમાં અંદર જાય છે
એટલામાં બહારના તખ્તા ઉપર બે
ચાર માણસોની દોડધામ થઈ રહે છે—
અને તખ્તા પર પ્રકાશ વધે છે.]

એક જણ: એ રામ બોલો ભાઈ રામ !

બીજો: અરે મરી ગયા રે બાપલીઆ !

ત્રીજો: ઓ મારા દીકરા રે! હવે શું થશે ?

રંગલો: અરે પણ બધા બેબાકાના જેવા દોડો છો, તે છે શું ?

[દીપણ જન્માક્ષર ગણતો ભગ્ન ત્રિપુંડ-
ધારી જોષીરાજ આવે છે અને ખભે
ઝાળીમાં દોઢસો જન્માક્ષરોનો થોડ છે.]

જોષી: અરે જ્ઞાન નથી તમને ? ક્યાં રહો છો તમે ? પૃથ્વી
પર નિવસો છો કે પાતાળમાં ?

રંગલો: પણ છે શું ? પૃથ્વી ને પાતાળ કરતો બોલી નાખતે ?

જોષી: અરે આજે પૃથ્વીનો પ્રલયકાળ થવાનો છે.

બીજો: પૃથ્વી રસાતાળ જવાની છે.

ત્રીજો: ઓ મારા બાપલીઆ !

ચોથો: અરે ખબર નથી ? શુકનો તારો અથડાવાનો છે.

પહેલો: બધા જ રામ બોલો ભાઈ રામ થઈ જશે.

જોષી: સમજ્યા, હવે સમજ્યા; પૃથ્વીનો પ્રલયકાળ થવાનો છે.

રંગલો: વાહ શુ વાહ ! (હહેકાથી) થવા દો ઓ તો ઓ.

પહેલો: હાય હાય ! શું થવા દો, બધા જ મરી જઈશું.

અરિન્દુમાર સુધી પણ નહિ જઈએ.

રંગલો: અરે ભાઈ તો તો કેવું સરસ ! બધા જ સામગ્રી
રામ બોલો ભાઈ રામ ! કાંઈને બચાડી ભાઈ જવાની પંચાત જ નહિ.

કોઈને આગ મૂકવાની પણ મંચાત નહિ. વાહજી વાહ ! આખી દુનિયા જ મસાણકાંઠા.

[દરમ્યાન જે તણ જણ રસ્તા પર સૂઈ જાય છે.]

જોષી: અરે એઈ અહીં રોના સૂતા છે ?

ત્રીજો: અરે બાપજી ! પૃથ્વીનો પ્રત્યય થાય. તેની જે ઘડી વહેલા મરીએ તો સારું દેખવું નહિ ને દાઝવું જે નહિ.

રંગસો: અરે પણ આ તુકડો કાણે ઉડાવ્યો છે તે તો કહો.

જોષી: તુકડો ! શો કળજીગ આવ્યો છે. તુકડો ! હવે પૃથ્વીનો પ્રત્યય થાય એમાં શી નવાઈ ? અહમચનને આ પાપી તુકડો કહે છે. પેલા કાશીથી પધારેલા ભૂદેવનો લિખિતપત્ર છે. આવતી વસંત પંચમીને દિવસે...!

પહેલો: હા, હા, રામ જોલો ભાઈ રામ !

જોષી: આખું ભારતવર્ષ એ જાણે છે.

પહેલો: હા, હા. ભાઈ ચાલો હવે તો બધા પુણ્યનાં પોટલાં બાંધવા માંડો.

બીજો: અરે ભગવાન ! કોઈ કોઈનું શ્રાદ્ધ સમચરી પણ નહિ કરે પછી.

જોષી: મહા વિપરીત, મહા વિપરીત ! આ હું અનેકની કુંડ-જાઓ જોઈ રહ્યા છું, એમાં પણ સૌને એક જ દિવસે ધાત—મહા ભયંકર ધાત આવે છે.

પહેલો: ત્યારે હવે આપણે બધા શું કરશું ?

જોષી: અરે દાન કરો દાન, જપ કરો, તપ કરો...

રંગસો: વાહ ભગવાન વાહ ! ખરો તું ગ્રહતારાઓને અથ-કાવવાવાળો. તે હું જોષીરાજ ! આ શુકનો તારો કોને અથડારો ?

નેપીઃ શુક્રનો શનિ સાર્યે અથડાશે) અને અને અથડાઈને
પૃથ્વી પર અદ્ભુતો એટલે પૃથ્વીનો પ્રલયકાળ થશે.

પહેલોઃ હાય હાય રે બાપલીઆ !

રંગસોઃ હા હા (ગાતાં ગાતાં)

શુક્ર પછી શનિવાર છે પાસે તે અથડાય,
એ જાણીને આપણું હૃયું તો હરખાય.

[એક જણ દેડે છોકરો લઈને આવે છે.]

દેડે છોકરાવાળોઃ અરે લગવાન ! હમણાં તો આ મારા
છોકરાને પગલાવી વરઘોડો ઉતાર્યો. એને પરણાવવાનો પૂરો લ્હાવો
પણ નહિ લેવા દે શું...?

રંગસોઃ અરે, આ વરરાજની વહુ ક્યાં છે ?

દેડે છોકરાવાળોઃ ઘોડીઆમાં ભાઈસાહેબ, ઘોડીઆમાં. એ
બિચારીએ શાં પાપ કર્યાં કે આવો દિન આવ્યો ?

એક બાઈઃ (પ્રવેશીને) ઓ લગવાન, આ શો કળજગ ! હું
મોઢ પરણીએ શું ને રાંડીએ શું ?

[એટલામાં એક બાલુ પરથી એક બાઈને
પકડીને બે જણ આવે છે અને બીજી બાલુ
પસાર થઈ જાય છે. બાઈના વાળ છૂટા છે.
એને માતા આવેલાં છે એટલે ખૂલે છે.]

માતાવાળી બાઈઃ ને અંબે ! ને અંબે ! ને અંબે !

ને અંબે ! ને અંબે ! ને અંબે !

બાલુ ઉપરના બે ત્રણ જણઃ ને અંબે, મા ! ને ને મા !

ને ને ! ખમ્મા ! ખમ્મા !

[બાઈ જાય છે.]

જેથી: પૃથ્વી રસાતાળ નહિ થાય તો 'ખીનું શું થાય ?
દેશી લોક પરદેશ જવા નીકળ્યું. લોકોએ અગ્રેજી ભણવા માંડ્યું,
સુધારા—સુધારાની લત પાપ કરવા માંડ્યાં તે પૃથ્વીનો પ્રલય ન
થાય તો...

[સામી બાજુ ઉપરથી એક ગાંડી બાઇ
બળકાતી આવીને ચાલી નય છે]

ગાંડી બાઇ: મેર મૂઆ રૈંચા ! પાઘડી બઢળા મૂઆ ! પીટયા
મને માર મારવા આધવો છ ! સતીઆનાસ જય તારે ! (ટયાકા
ફાડે છે) મેર મૂઆ રૈંચા ! મેર મૂઆ રૈંચા ! મેર મૂઆ રૈંચા !...
[નય છે]

પહેલો: બધા મરીએ તે પહેલાં તો ગાંડા થઈ જઈશું; એ
બાપલીઆ !

ત્રીજો: અરે મરવા પહેલાં જ મરી ચાઇ લા, આપણે તો
બાપલીઆ !

રંગજો: જેથી મહારાજ ! તમારા ગ્રહ ગણવાના માંડી વાળી
કાઈ ગ્રહને સાધી બધી એવો વચ્ચે લાવી મૂકાને કે...

[અદરથી એક જણ દોડતો જૂનો પાડતો આવે છે.]

દોડનાર: અરે ન્હાસો બાપા ન્હાસો—અર્ધલા ન્હાસો
બે ન્હાસો !

રંગજો: કેમ પણ છે શું ? કાઈ જમ બમ દીકા શું ?

દોડનાર: (હાંકતો ચોભતો) અરે જમ ! જમ શું કાળો
રાક્ષસ ! કાળમુખો, દૈત્ય દૈત્ય—એ ઈ ઈ મોટો ! કાળી કાળી વરણ
કાઢતો અગનમુખો દૈત્ય !

પહેલો: હાય હાયરે બાપલીઆ !

દોડનાર: કહે છે કે એ મહામાયા પરમ પવિત્ર રેવા નદી ઉપરથી કૂદવા મંડ્યો.

જોષી: શાંતમ્ પાપમ્! શાંતમ્ પાપમ્!

દોડનાર: કંઈક લોકાએ આધા રાખી, નારિયેળ વધેયાં, પણ રાક્ષસ જેનું નામ—

ખીન્ને: તે ગયો કેમની ખાલુએ?

દોડનાર: અરે, એ તો દોષડો આવે, દોષડો આવે અહીં, મેં તો પાછું વાળીને જોયું પણ નહિ! મહા ભૂડો રે, એ વરાળીઓ રાક્ષસ!

ત્રીન્ને: મારી નાંધ્યા રે આપલીઆ!

જોષી: સત્યાનાશ જવા બેઠું છે. ઓ પ્રભુ!

[ખેત્રણ જણુ પોઠ મૂકે છે. રંગલો દોડતો જઈને અંદરથી એક ભૂંગળું અને નાની પેટી લઈ આવે છે. એ જૂની ઢબનું ચૂડવાળું સામોદાન છે, તે વગાડે છે.]

બે ત્રણ જણુ: એ, આ શું!

રંગલો: એ જવાબ! જવાબ! ઈશ્વરનો જવાબ! આકાશવાણી! આ દાખડામાં ભરી મૂકી છે તે.

જોષી: એ શું કહે છે?

રંગલો: કે તમે બધા મૂરખા છો, વહેમી છો, અજ્ઞાની છો, કૂવાના દેડકા છો, આંધળા છો, ડરપોક છો—આ ઈશ્વરવાણી એમ કહે છે તમને.

બે ત્રણ જણુ: આ તો કાઈ બદુગર લાગે છે!

રંગલો: અરે તમે તે કેવા વહેમી છો? આ તો ચૂડી વાગે છે, ચૂડી! વિજ્ઞાનની શોધ છે.

બધા સામટા: અરે ના રે ના ભગવાન! ઓ આપલીઆ રે!

[રડતા રડતા બેસી જાય છે અને પોક
મૂકે છે. પાછું અંધારું થઈ જાય છે.]

રંગલો: (બેરથી) ચાલો બાપલાઓ ! એમ રડયા શું
કરો છો ? અક્ષતના બારદાનો ! જાઓ નીકળો, એમ કંઈ બધા
એક સામટા મરી જતા હશે ? ~~X~~ પુવર ૨

[દરમિયાન લોકો અંદર ચાલ્યા જાય છે. રંગ-
ભૂમિની અંદર દુરથી સંગીતના સૂરો વાગતા
સંભળાવા માંડે છે. ધીમે ધીમે એનો ધ્વનિ
બહાર વધારે ને વધારે સંભળાય છે, અને સાથે
ગીતનું સંઘગાન પણ સંભળાય છે. એ અવાજ
વધતો જ જાય છે. રંગલો બહાર પણ એ જ
સંઘગાનના નેતા તરીકે ગાઈ રહે છે, અને પ્રકાશ
ધીમે ધીમે વધતાં અંદરની રંગભૂમિનો બહારનો
પડદો ઊંચકાઈ રહે છે. તે દરમિયાન રંગલાનું
સંઘગાન ચાલુ જ છે.]

‘ શંખનાદ સંભળાયે, ભૈયા ! શૂર પુરુષને તેડું હો ’

[પ્રકાશ પૂરો વધી રહેતા, પડદો ઊપડી રહેતાં,
સંઘગીતની લીટી ગાતો ગાતો રંગલો ડિંડિમ
વગાડતો અંદર ચાલ્યો જાય છે] અંદરની
રંગભૂમિ ઉપર બેચાર નાતપટેલીઆઓ
દેખાય છે. અંદર નહિ દેખાય એમ નાત જમતી
હોય એમ લાગે છે. ત્યાંથી “ શીખંડ તમારે,”
“ પૂરી તમારે,” “ ભજાં તમારે ” ની અવારનવાર
જૂઓ બહાર સંભળાયા કરે છે. બાજુ પર પાટ
જેવું છે, એ પર બેચાર નાતપટેલીઆ બેઠા છે.]

બે ત્રણ જણ: એમ નહિ બને—એમ નહિ બને !

પહેલી: અરે, પણ હું જોઈને આવ્યો ને ?

નાતના મુખીજન: કાણે કાંચળી પહેરી છે? હોય તેને કાઢો બહાર.

ખીજો: ખરી વાત છે! નાગરી ન્યાત જમવા બેઠી છે, કંઈ મસ્કરી છે? લિશ્મુકનાં બેરાં વગર કાંચળીએ જ બેસે છે, તે તેમ જ થશે.

ત્રીજો: બરાબર છે! ચતુ આબુ છે તેમ જ થશે.

પહેલો: હાસ્તો. નાતનો કાયદો તે કાયદો. જાહાજી

મુખીજન: પણ કોના ત્યાંનાં કાંચળી પહેરીને આવ્યાં છે?

ચોથો: એ હમણાં ખબર પડશે.

એક જણ: (દોડતો આવીને) રાયજી સાહેબ! કવિના ત્યાંની બીઓ કાંચળી પહેરીને જમવા બેઠી!

મુખીજન: કાણુ?

નવો આવનાર: કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરના ત્યાંની.

મુખીજન: તો કવિ ન્યાત બહાર જાય.

પહેલો: સમજે તો સમજાવો.

ખીજો: હા, નહિ તો કવિનું આખું કુટુંબ ન્યાતબહાર કરો.

ત્રીજો: અરે કંઈ વાત છે, દ્વિમલિશંકર! પૂર્વજેથી આલ્યો આવેલો રિવાજ છે. ગૃહસ્થ તે ગૃહસ્થ અને લિશ્મુક તે લિશ્મુક.

ખીજો: બરાબર છે. મોટો રાજા હોય તો ચે શું? લિશ્મુકનાં બેરાં કાંચળી વગર જ જમવા બેસે.

જુવાનીઓ: હાસ્તો. એમનાં બેરાંઓને આટલો મગરો પહેરવા દઈએ છીએ એ જ આખું છે?

પહેલો: નહિ તો?

જુવાનીઓ: નહિ તો શું, નાગા જ બેસાડવા નેઈએ.

મુખીજન: ચૂપ રહે ! અહીં મંત્રકરીનો પ્રસંગ નથી; ન્યાતની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન છે.

બીજો: (દાડતો આવી) અરે તમે, પંડ્યાજી ! અહીં તકરાર અને ચર્ચા કર્યા કરે છે, પણ ત્યાં તો નર્મદાશંકર એમની વહુ વગેરેને કાંચળીઓ સાથે જમવા બેસાડી પણ દીધાં.

મુખીજન: શી વાત ? અને બધાએ જોયા કર્યું ?

ત્રેવો આવનાર: ના, જોયા શું કરે ? રાયજી સાહેબ અને હવે સાહેબના ભાંતી સ્ત્રીઓ હાથ છોડી જીડી ગઈ ! અને લોટા કળશિયા લઈને ચાલી પણ ગઈ !

મુખીજન: કાણ નંદગવરી ? તાપીગવરી ?

ત્રેવો આવનાર: અરે, અખોટિયા—શાલ સાથે નર્મદાશંકર તો ત્યાં જ બેઠા છે.

મુખીજન: જોઈ હ્યો ત્યારે, હવે ભોંય કેવી લારે પડે છે તે ! રાયજીના ધરનાં જમ્યા વિના જાય ?

[ઠંડકથી પણ તોરથી નર્મદાશંકર આવીને જવાબ આપે છે અને બધાં સડક થઈ જાય છે.

એણે અખોટિયું પહેર્યું છે, ખભે શાલ નાખી છે,

માથે છટ્ટી ચોટલી છે.]

નર્મદ: હા, જમ્યા વિના જાય ?

મુખીજન: નર્મદાશંકર ! આ તહિ ચાલે.

નર્મદ: એ જ ચાલશે. તમે ગૃહસ્થ, તે ઉપરથી આવ્યા અને અમે બીજેથી આવ્યા એમ ? નાગરી ન્યાત જેવી ન્યાતની સ્ત્રીઓ ખુલ્લી છાતીએ જાહેર રસ્તાઓ ઉપર જમવા બેસે એ જોઈ શરમાતા નથી ?^૨

મુખીજન: ચતું આવે છે તેમ થશે. અમને તમારું કહાપણ નહિ જોઈએ.

નર્મદ: તો અમે આ અન્યાય નહિ સાંખીએ.

મુખીજન: તો શું રાયજીના ઘરનાં ભૂખ્યાં રહેશે ?

નર્મદ: ના. રાયજી મોટા ગૃહસ્થ માણસ છે, એને ઘેર અમના કોઠારો ભરેલા છે, તેમાંથી પકવી ખાશે.

મુખી: નર્મદાશંકર! ન્યાતની સામે ચવામાં સાર નથી. રખડી મરશે. ન્યાતખહાર મુકશે.

(નર્મદ: જોઈ લઈશું. ન્યાતખહાર મૂકવાની તાકાત કોનામાં છે તે તો જોઈ? સ્ત્રીઓ તે શું તમારા રમકડાં છે કે તમે આહો તે પ્રમાણે તેને કપડે ઢાંકા?)

મુખી: નર્મદાશંકર! (આગ સામે ખાથ ભીડવામાં સાર નથી.)

નર્મદ: ખાથ નથી ભીડતો; આગને જ ઓહિયાં કરી જવા માગું છું, સમજ્યા? અન્યાયની તે કંઈ હદ હોય કે નહિ? તમારા ગૃહસ્થી કુટુંબની સ્ત્રીઓને લાજ, અમારા ઘરની સ્ત્રીઓને લાજનીતિ નહિ એમ ?

મુખીજન: બિલ્લુક તે બિલ્લુક !

નર્મદ: તો આજથી બિલ્લુક સ્ત્રીઓ હમેશાં કાંચળી પહેરીને જ જમવા આવશે—તમારાથી થાય તે કરી લેજો.

મુખીજન: નર્મદાશંકર ! આનું પરિણામ મહા વિપરીત આવશે. તડાં પડશે. જે કહેવું હોય તે પંચમાં કહેજો, અત્યારે...

નર્મદ: પંચ ? કોનું પંચ ? તમારું આપણદ પંચ ? જોઈ છું કોની તાકાત છે કે અત્યારે અમને જમતાં ઉઠાડે છે ! (ન્યાત તરફ જોઈને મોટથી) જે જે બિલ્લુક સ્ત્રીઓ આજે કાંચળી પહેર્યા વિના આવી હોય તે આવતી કાલની ન્યાતમાં કાંચળી પહેરીને

આવે. દાખલ નહિ થવા દે તો હું ખેડો છું. નાગરોમાં પણ ગૃહસ્થ અને ભિક્ષુક ? શરમ છે ! ફરીથી કહું છું, કાલે બધાંએ કાંચળી પહેરીને આવવું.

[અદ્વૈત વાળી પાટ ઉપર છટાચી જઈ બેસે છે.]

મુખીજન : શું થવા બેઠું છે ? ધરમનું સત્યાનાશ થવા બેઠું છે. સાક્ષીઓનું સ્વભાવ પરવારી જવા માંડ્યું છે.

[અંદર કોલાહલ વધી પડે છે. રંગલો બહારના તપ્તા પર દોડતો દોડતો આવી પડે છે. ખેંચી પાડે છે.]

સૂત્રધાર : કેમ રંગલો ! પડે પાડ્યો ?

રંગલો : હવે એ પ્રસંગ પર પડે જ ખેંચવો સારો. એવી ત્યાંની મારામારી વધારે બેવામાં શો સાર ? આપણા નર્મદની જીત તે જીત.

સૂત્રધાર : અરે પણ ભલા માણસ...

રંગલો : અરે બરે કંઈ નહિ. જોયા કની આ નાગરી નાતનાં ભવાડા ? અસલ નરસૈયાને નાગરોએ ઢેડવાડે માર મારેલો અને નર્મદના વખતમાં બૈરાંઓને ઉઘાડી છાતીએ જમવા બેસાડતા; તે નરસૈયો તો ભગત, તે માર ખાય ! આ તો નર્મદ ! મદ્દ : એ તો શૂરવીર. મારખાર નહિ ખાય જો !

સૂત્રધાર : હવે તારું ટાલવું રહેવા દે, અને નિશાળીઆઓને બોલાવ.

રંગલો : અરે, એ તો આ આવ્યા. જુઓ ! પેલો આવે વડો નિશાળીઓ ભાઈઓ.

સૂત્રધાર : ત્યારે આ હવે સંદેરની નિશાળ એમ ?

રંગલો: હા, અને અહીં નર્મદાશંકર હવે મહેતાજી. ત્યો
આલો, તમે પધારો અંદરની તૈયારી કરવા.

[ભાર્ગવંદ અને પછી બે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ પ્રવેશે
છે, અને સંવાદ ચલાવે છે.]

પહેલો વિદ્યાર્થી: ખરૂં છે? હવે તો મુંબાઈના ખાસમાં
વિલાયતથી મોટી મોટી મીમરો આવે છે.

ખીન્ને: હા ભાઈ હા! કહે છે કે હવે તો સુરતથી મુંબાઈ
જવાને આગગાડી મળશે. નહિ ગાડી કે વહાણ, દોઢ દિવસમાં
મુંબાઈ!

પહેલો: તે નદીઓ ઉપર આગગાડી કેમ જશે?

ખીન્ને: અરે શું, તે દિવસે લાલાજી સાહેબ તે'તા કે'તા કે
એ તો પૂલ બાંધશે?

ત્રીન્ને: અરે માસ્તર સાહેબ તો કહેતા હતા કે નવી દીવાસળી
આવી છે એથી હવે તો દીવા થશે. આ અક્ષમકે ધસવાનું પણ ગયું.

પહેલો: વાહ રે વાહ! શો જમાનો આવે છે!

ભાર્ગવંદ: અલ્યા, હજી શા ગપાટાઓ ફાંકો છો? ભૂગોળ-
ભૂમિતિના પાઠો કર્યા કે નહિ? હમણાં માસ્તર સાહેબ આવશે.

પહેલો: અરે, નારે ના. એ તો પડ્યા હશે નદીમાં નાહવા, કે
ગયા હશે ઘોડેસવારીએ*

ખીન્ને: અરે ના રે હજી બિંધતા પણ હશે કદાચ!

ભાર્ગવંદ: પણ તમે તમારા પાઠો તો કરો! ભૂગોળનું તમને
કોઈને ખાન જ નથી.

[દ્વિત્રિયાન બે ત્રણ છોકરા ત્યાં વાસીફું વાળતા
જણાય છે.]

પહેલો: હેં ભાર્ગવંદ! કહે છે કે આપણા માસ્તર સાહેબને
કવિતાનો જખરો જાણ છે, તે કદી કદી કવિતા લખે છે પણ ખરા?

ભાઈચંદ્ર: કોણ જાણે । પણ શાખીન તો બહુ જ છે. ત્યારે ત્યારે વાંચતા જ. પણ આજે એંશીના વર્ગમાંથી આટલા જ કેમ ? ત્રીજો: ધીમે ધીમે આવતા હશે. હજી તો આઠ પાણુ પૂરા નહિ વાગ્યા હોય.

[એક જણ હતાવળે પ્રવેશે છે.]

નવા આવનાર સાથે બેત્રણ વિદ્યાર્થીઓ: અત્યા । બધા ગોઠવાઈ જાઓ. સુરતની હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર ગ્રેહામ સાહેબ આવ્યા છે અને માસ્તર સાહેબ જોડે ત્યાં વાતો કરે છે.

ભાઈચંદ્ર: એમ, એમ ? તો તો સાહેબ ધણા ખીજયા હશે !

ખીજે વિદ્યાર્થી: અરે ખીજય શું, માસ્તર સાહેબે ઠંડા જ કરી નાખ્યા.* સાહેબે મને બે ચાર પ્રશ્નો પૂછ્યા અને મેં બધા ખરા જવાબ આપ્યા, તે ખુશ !

નવો આવનાર: આપણા માસ્તર સાહેબ એટલે શું ? રોકડું જ પરખાવી દીધું. સાહેબે કહ્યું, આટલું બધું મોડું અને આળસ કેમ ? તો માસ્તર સાહેબે કહી દીધું કે, શું કરીએ ? આખી રાત ઉઝગરા કરીએ છીએ. અને કહ્યા વિના આવો તે ?

ભાઈચંદ્ર: ચાલો ચાલો ત્યારે, બધા રીતસરના ગોઠવાઈ જાઓ. ત્યાંથી બધા અહીં જ આવશે.

એક નવો: અરે ચાલો બધા ! તમને ત્યાં બોલાવે છે; લાલાજી સાહેબ અને ગ્રેહામ સાહેબ છે ત્યાં. ચાલો.

બધા: હેં ? હેં ? ચાલો, ચાલો ત્યારે.

[બધા જાય છે. રંગલો આવે છે, એકલો; અને અંદરની રંગભૂમિનો પડદો ખેંચી ઉપાડવા માંડે છે.]

[આ દૃશ્ય અંદરની રંગભૂમિ ઉપર]

[સજનમંડલી જમી છે. બધા બેઠા છે. ખૂણામાં નાના પટારા પાસે નર્મદ બેઠો બેઠો કાગળો- માંથી ઉતારા કરી રહ્યો છે; એણે પાધડી અંગરખું પહેર્યાં છે.]

ગોરધન કડીઓ: એ...ખખરદાર મનસૂખાણ.....

એ...એરી...એ...રીધધધધ.....

✓ એ...ખખરદાર મનસૂખાણ, ખાંડાની ધારે ચડવું છે જ,

હિંમેત હથિયાર ખાંધીને સત્ય લડાઈ એ લડવું છે જ.

એ ખખરદાર મનસૂખાણ !

[‘ખખરદાર મનસૂખાણ’ની ઝડી ચાલી રહી છે. ઢોલ, કરતાલ, ઝાંઝ અને મંજરાં સાથે ભગત- કારીગર લોકો એક પછી એક આવતા જાય છે અને સજનની બેઠક જમાવી મૂકે છે.]

ચૂનીઓ હજમ: વાહ ભગતજી, વાહ ! ધીરા ભગતની વાત જ ન્યારી. મન સૂખાને કહ્યું છે, ખખરદાર, ખાંડાની ધારે ચઢવાનું છે; છોકરાનાં ખેલ નથી !

જેકો જડીઓ: ખાંડાનાં ખેલ, બાઈ, ખાંડાનાં ખેલ !

મમ્મુ: ઓર એક તો ઉમરાવ હૈ, ઉસકો બાર પટાવત...

છોટુ ચુડગર: એ તો વરસ અને એના મહિના ! ખરું કેની, ભગતજી ?

ગોરધન કડીઓ: હા, હા. કાળ જમડાની વાત છે:

‘ માથે કાળ કેરો ભાર, માથે જમ કેરો મા.....ર’

એત્રણ જણ: બરાબર ! બરાબર !

[પાણીની માટલી ફેરે છે, પાણી પીને બધા તાજ થતા જણાય છે.]

છોટુ સુઝગર: આપણ! આ કાઈ વિદ્વાન છે ?

ગોરધન કડીઓ: હા, બે દિવસથી આવે છે; પટારામાં કવેસર લાલદાસણના ચોપડા પડ્યા છે એમાં એને રસ છે, તે ભલે ઉતારા કરે.

છોટુ સુઝગર: હા, હા. ગિનાન તો ફેલાય એથી જ સાફ. રસની વાત છે.

ગોરધન કડીઓ: રઢ લાગવી બેઠાંએ, રઢ! જીવાન છે, અને ચટ લાગી છે, તો કાઈ દિવસ ચોંટ પણ લાગી જાય.

નારણુ છીપો: ખરું, ખરું, ભગતણ. ધીરા ભગતને પણ ચોંટ જ લાગેલી કેતી ?

છોટુ સુઝગર: અરે ભલભલાને લાગેલી. એ તો હિંમતપ્રાબ્ધોનાં કામ છે.

નારણુ છીપો: ચાલો, એક ખીજું ભજન જમાવીએ.

છોટુ સુઝગર: હા, હા. થવા દો એકાદ. ૨૫/૧૧/૨૨

ગોરધન કડીઓ: (એ તરણા એથે કુંગર રે કુંગર કાઈ દેખે નહિ.)

[ખધા ઝીલી રહે છે, ઝાંઝ—ફરતાળ વાગી રહે છે; એકદમ અટકી પડતાં—]

(અબ્બ જૂથ માંહે રે સમરથ ગાળે સહી.)

એ છ ધ ધ

તરણા એથે કુંગર રે, કુંગર કાઈ દેખે નહિ.

નારણુ છીપો: (ઝડી પૂરી થતાં) 'તરણા એથે કુંગર રે।' વાહ વાહ, તરણા એથે કુંગર; કુંગર એથે તરણુ નહિ, પણ તરણા એથે કુંગર! શી ખૂબી કોવી છે ?

છોટુ સુઝગર: અને પણ, સમરથ તે આતમરામ.

ગોરધન કડીઓ: આ જરા અધરું લગ્ન છે. અગતો અરથ સમજી લઈએ, પછી એની ખરી ખૂબી સમજશે.

જેકો જડીઓ: અગ્ન એટલે બકરી.

ગોરધન કડીઓ: ખરું, પણ રહસ્યાર્થ જુદો જ છે; અગ્ન એટલે માયા, જે—

[નર્મદ આગળ આવે છે.]

નર્મદ: ભગતજી ! એક વિનંતિ છે. અહીં તો આ તમારે જ્ઞાનની વાતો ચાલે છે, એમાં ચિત્ત ખંતે ઠેકાણે ભટકે છે. એક બાબુ આ સાંભળવાનું મન થયા કરે છે, બીજી બાબુ આ લખવું છે તે લખાવું નથી. તે રજા આપો તો ઘેર લઈ જઈ કાલે ઉતારીને જરૂર પાછા આપી જઈશ.

ગોરધન કડીઓ: ભાઈ, મને વાંધો તો નથી. પણ અમારા રંકની દોલત છે. ગૂંમ થાય તો પંચાતી જ ને ?

નર્મદ: અરે, ભગતજી ! જીવની માફક જતન કરીને જાળવીશ. આ ચિત્રકાવ્યોની તો આપણા આ જીવીલ ચિતારાપાસે જ નકલ કરાવી દઈશ. રોજ બખ્ખે ચાર ચાર આપજોની ?

જદુરામ: હા, હા, ભગતજી! એ ઠીક છે !

ગોરધન: ભલે, ભાઈ ભલે. પણ જાળવજો; કાલે પાછા આપી જજો અને બીજા લઈ જજો. ભાઈ ! તમને સંસ્કૃત આવડે છે તો એનો લાભ કાઢી કાઢી વાર તો અમને આપતા રહેજો.

નર્મદ: અરે એ શું બોલ્યા, ભગતજી ? તમારી અગાડી હું તે શા હિસાબમાં છઉં ? વળી તમે મારા પર આટલો બધો ઉપકાર કરો છો તે મારાથી કાંઈ વાતની તમને ના પડાય ખરી ?

ગોરધનઃ અરે ઉપકાર શાનો ?

નર્મદઃ હાસ્તો; પૂછો આ જદુરામને. કેટલા દિવસથી પિંગળનું પુસ્તક શોધવા ફાંફાં મારે છઉં, પણ અહીં એક પત્તો લાગ્યો. પંડિતો પાસે પુસ્તકો છે, પણ તે વાંચવા કે જોવા જ નથી દેતાને ?

ગોરધનઃ ઠીક, ઠીક. બલે ભાઈ, બલે. વિદ્યા તો વાપરે જ વધે.

નર્મદઃ (પગે લાગી) તમારા ખરેખર ઘણો ઉપકાર માનું છું; અને છખીલદાસ ! રાતના હું આવીશ, આના આપણે ચિત્રો કરી લખશું.

છખીલ ચિતારોઃ હા, હા.

[નર્મદ જતાં જતાં પેઠારા પાસે જોતો રહી બહુ બરાબર કરે છે. અહીં લજન ફરીથી જન્મે છે અને નર્મદ યુશીમાં આવી જઈ ખૂણામાં રહી એ સાંભળે છે.]

ગોરધન કડીઓ :

એ...તરણા એથે ડુંગર રે ડુંગર કોઈ દેખે નહિ.

આ તરણા રૂપી કાયામાં આતમરામ જેવો ડુંગરો કોઈ જોતું પણ નથી.

એ...અળ જૂથ મોહે રે... ..

[પાછું લજન ચાલે છે અને રંગલો આવીને ખડદો પાડે છે. બહારની રંગભૂમિ ઉપર એકા-એક પ્રકારના વધે છે. અને એક બાળુથી રંગલો પાછો હતાવળમાં બહાર પ્રવેશે છે.]

રંગલોઃ ચાલો એઈ, બાળુ પર ! બાળુ પર ! બધા ખેસી જાઓ-ઓટલા ઉપર ખેસી જાઓ. હંવાડીઆ ચકલા સુધી તો આવી !

[સામેથી એક રાહદારી આવે છે.]

એક જણુ: કેમ ભાઈ ! ક્યાં સુધી ?

રંગલો: અરે, આ આવી ! નગારાં મંભળાતાં નથી ?

એક જણુ: ગીઝ ન હોય ભાઈ, ગીઝ ન હોય. ના, ના, આ તો એક ટોળું છે. ગીઝમાં જવાને નીકળ્યું છે. આવવા દો.

[અંદરથી નગારાં વગાડતા પાંચ સાત જણુનું ટોળું પ્રવેશે છે. એમાં વચ્ચે સુરતી સોનેરી તેરાવાળી લાલ ચટક અધમણીઆ પાવડી, સફેદ કોરાં ઢકડતાં અંગરખાં તથા પિછોડીમાં સગ્ગ એવા બે શેડીઆ ચાલે છે. ઘોતિયું પણ ચીપી ચીપીને પહેર્યું છે. હાથે હીરાની વીંટી છે અને સહેલાણી ચાલે સહેલાતી રોકે નગારાંના તાલમાં તક્લીન છે. રોકે ત્રાંસાં નગારાં બેરબેલાં છે, એની આસપાસ સોનેરી લપ્પાની ઝાલર છે અને વગાડવાના નેતરના બે ચોખ્ખાને એક છેડે રૂપેરી કસબનો ગૂંથેલો કૂમતો બાંધેલો છે. એમની આભુખાભુ કોઈ ઢોલક, કોઈ ડક, કોઈ ખંજરી, કોઈ હુગ્ગી એમ ભુદા ભુદા વાદિત્રો પણ કીમતી લાલ કે લપ્પાને કપડે શણગારેલા લઈ ઝીંક ભરતની ભતભતની ટોપી ડગલા અને ઘોતીઆમાં ભુવાનીઆઓ અર્ધ ગોળાકારમાં ચાલે છે. બધા “તણુ ને એક”ની ચાલ વગાડે છે. બાભુમાં એક જણુ બળતી મશાલ ઝાલી ચાલે છે. વચ્ચે શેઠ વગાડતાં વગાડતાં એકાએક મશાલ જરા નીચી દરાવી પોતાનું નગારું જરા વધારે સારા રણુકાર માટે તપાવે છે, અને ફરી ‘ચાલ’માં દાખલ થઈ જાય છે. એમ વગાડતું વગાડતું ટોળું જતું રહે છે. ગીઝનું બે નગારાટોળું ગયા પછી]

એક જણુઃ આજે તો ગીઝ સરસ નીકળવાની. ચાળીસ ટોળાં, ચાળીસ.

રંગલોઃ અરે, હા, પણ વરરાજ મળ્યો ?

એકજણુઃ અરે ગીઝનો વરરાજ નહિ મળે ? રૂપિયો આપે તો વરરાજ. કાઈ નહિ મળે તો તમે તો છે કેની ?

રંગલોઃ અરે તે પણ થાઉં દોસ ! પણ ગીઝ જિતર્યા પછી બધાં ધૂધ્યા મારી માફ માથું કાણું કરી નાખે તેનું શું ?

[અંદરથી 'સહુ ચલો જીતવા જંગ, પ્યૂગલો વાગે.' ના સૂર વાગવા માડે છે, અને સંઘગાન શરૂ થાય છે.]

રંગલોઃ અરે ચલો ચલો, હમણાં આ પડદો ઊપડી જશે.

[ખંને દોડી જાય છે. સંઘગાન મોટેથી સંભળાય છે. દરમિયાન સંઘગીત પૂર થતાં વચલો પડદો ઊપડી જાય છે, અને કવિ નર્મદનો ખંડ દેખાય છે. શરીરે એકવડા બાંધનાં ડાહીગવરી ડાબી બાજુએ ખેઠેલાં જણાય છે. વૈષ્ણવ લેખાસમાં ગાજર તિલક સાથે તાપીદાસ શેઠ ઉશ્કેરાઈને વાતો કરતા સંભળાય છે.+]

તાપીદાસઃ અડે કંઈ વાટ છે ? નખખોડ ધાલવા ખેઠા છે ! પણ હું એમ કહું, ડાહી ભાભી ! કેં આ વૈષ્ણવ ઢરમની વાટમાં નાગડોએ ડાકું માડવાની શી જકુડ ?

ડાહીગવરીઃ અરે તાપીદાસ શેઠ ! તમે વૈષ્ણવ અને નાગર એમ બધું જુદું પાડો છો, પણ એમને મન તો બધા સરખા. અન્યાય દીઠો કે એ સાંખી જ નહિ શકે, પછી ગમે તે હોય.

તાપીદાસ: અડે પણ ડાહી લાભી ! આ ટો વૈશ્રવ ઢરમ—
વૈશ્રવ ઢરમની વાટ છે.

ડાહીગવરી: (હસતાં હસતાં) જીએને, તાપીદાસ શેઠ ! એમને
તો ખમનજી માસ્તરે ભણાવેલા, શેખ મહમ્મદ સાહેબે ભણાવેલા,
અને પેલો કાણુ બલ્યો—ગોરો બ્લેકવેલ કે એવા કાકે એમને ભણા-
વેલા, એટલે એમને મન તો વૈષ્ણવ શું અને વાત શું ? અધા જ સરખા.

તાપીદાસ: અડે લાભી ! ટમે ટો એમ મરકડી સું કડો છ.
હું ટો ખડી વાટ કહું છ, આ ટો જહુનાચજી માડાજ સાઠે બાક
ભીડવાની છ.

ડાહીગવરી: ત્યારે તમને ખબર નથી, અરે એમણે તો પેલા
ગોરા બ્લેકવેલનું મોહું પણ ચલ્લી જેવું કરાવી નાખ્યું હતું.

તાપીદાસ: અડે ટમે એમ વાટ ઉડાવો નહિ, આ ટો
હાડકાં ખંડાવાની વાટ છે, હાડકાં ! જાનનું જોખમ, ડાહી લાભી !
જાનનું જોખમ !

ડાહીગવરી: અરે તાપીદાસ શેઠ ! એમનો કોઈ વાળ વાંકો
કરી શકે એમ નથી. જીએની, આ મુંબાઈ આવ્યા તે કહેતા હતા
કે પહેલાં તો એ પગે ચાલીને આવતા, અને દોષવાર હોડોમાં,
તે આ માહીમની ખાડીમાં બે વાર ફૂપતા બચ્યા છે.

તાપીદાસ: અડે પણ ટેનું સું છે !

ડાહીગવરી: અને અધૂરામાં પૂરા જન્માક્ષર પણ શોધ્યા
જડતા નથી. એટલે એવી ખીંચે કંઈ એ ગભરાય એમ નથી.

તાપીદાસ: ટમે તો હસી જ કાઢો છો—જાઓ જાઓ.
આ ટો ટમે જરા સાણા છો ટે કવિને બે અક્ષર કહો, એટલે ટો
કહું છું.

હાહીગવરી: હું તેજ કહું છું ને કે એ વાતમાં મને વચ્ચે નાખશો નહિ. તમે જાણો અને કવિ જાણો. મને શા સારૂ આ બધું સંભળાવવા આવ્યા છો ?

તાપીદાસ: અડે હા હા ! ટે ટો ખડું, પણ આવા અમર્યા કંગલ કરવામાં શો સાક ?

હાહીગવરી: બાળી તમારી ખટપટ. તમે પણ કંઈ બોજા નથી તો !

તાપીદાસ: પણ ટમે જ એ વિચાર કડો. આ અમાડા જહુનાથજી માડાજ ગમે ટેમ પણ ઈશ્વરનો અવતાર-હે એમાં કંઈ કોઈથી ના કહેવાય એમ છે ? તે ઈશ્વરનો અવતાર. એની સામે આપડાઓ ઠવાય જ કેમ ? એની સાથે વાડવિવાડ પણ હાય કેમ ? કવિને કોઈએ ચઢાવ્યા લાગે છે તે એ વિવાડ કડવા જવાના છે; અને ટે સાને માટે ? પુનડલગન માટે ! પુનડલગન ! હાહીબેન, પુનડલગન !! કહો. આમ ક્યા હિન્દુ; હિન્દુઓ પુનડલગન હાયજ કેમ ?

હાહીગવરી: એ હું કશું સમજું નહિ. હું તો એટલું જાણું કે એ કંઈ બોલું કામ કરે જ નહિ ને !

તાપીદાસ: અડે ટમે કેમ નહિ સમજો ? ઇસ્તડી થઈને કેમ નહિ સમજો ? ટમે બાઈ માણસ, એક લવમાં બે લવ હાય જ કેમ ? જેસીકૃષ્ણ ! જેસીકૃષ્ણ ! જુઓ બેન ! કોઈ કવિની પડખે જીભું નહી. સુધાકાવાળા પણ ચાઇલા ગયા. પેલા સુધાકાવાળા પણ સાઠ નહી આપતા. બોલો, બોલોના ? કેમ બોલતા નહી ?

હાહી: અરે મુઠ એ પંચાત. એ આવે ત્યારે એમની સાથે વાત કરજો. હું કશું ન સમજું. બોલો, પાણી બાણી આપું ?

તાપીદાસ અડે ના ના ના. આ ટો ટમને જડા ચેટવવા આઈવો. લો, આ કવિડાજ જાટેજ આઈવાને ?

[નર્મદ પ્રવેશે છે.]

નર્મદ: કાણુ તાપીદાસ શેઠ ? આજે કંઈ બહુ દિવસે ?

તાપીદાસ: ના, આ ટો ટમે જાણો છો જ કેની, એટલે જડા બે બોલ કહેવા આઈવો છ. એમ ટમે પણ સું કાઈના ચઢાઈવા ચઢી જાઓ છ.

નર્મદ: અરે શી વાત ? હાં હાં...પેલી ! ઠીક. તે સું હું કાઈનો ચઢાવ્યો ચઢું છું ? અરે જાઓ જાઓ તાપીદાસ શેઠ ! એ બીજો.

તાપીદાસ: પણ ટમે આ માંડી વાળો અને ડાહ્યા કંઈને ઘેડ બેસો. આ આપણા કામ નહિ. ગમે ટમે પણ જહુનાઠ માંડાજ ઈશ્વરનો અવટાક. એની સાઠે વાડવિવાડ ?

(નર્મદ: (ઉશ્કેરાઈને) લોકોના પૈસા ધૂતીને રંડીખાણ કરનારને તમે ઈશ્વરનો અવતાર કહો છો ? શરમ છે ! શી મૂખાઈ કરો છો !)

તાપીદાસ: અ-ક-ક-ક-ક-ક-ક ! સું બોઈલા ! સું બોઈલા, કવિ ! કાં નડકમાં પડો ? આ સું બોલો છ !

નર્મદ: ખરું બોલું છું. તમારાં મંદિરોમાં જે અનાચાર થાય છે તેથી તો તોખા શેઠજી ! તમારા જવાનિયા મહારાજને તો મોટે ભાગે ખાંકેલાલ જ હોય છે. એ જવાનિયા વધુ તો સ્ત્રીઓને જ તાકે છે તથા તેઓને માટે જ તલપે છે. અરે જવા દો, મને વધારે નહિ બોલાવો.*

[દરમિયાન ડાહીગવરી અંદર જઈને હુકકો તૈયાર કરી લાવી નર્મદને આપે છે.]

તાપીદાસ: જે સીક્રિસન ! જે સીક્રિસન !...પણ ટમે એવી

* બહુ નર્મગદ્ય પૃ. ૧૧૧

આડી વાટો સા માટે કડો છો ? હું ટો આ જૈડાંઓને ટમે એક લવમાં ખીંને લવ કડાવવા નીકળ્યા છો, ટેનું પુછું છ.

નર્મદ : (હાથમાં હુકકો પીતો) બસ બસ. એ ચર્ચા મારે તમારી સાથે નથી કરવી સમજ્યા ? એ તો હું કરીશ મહારાજ સાથે. તમારા શાસ્ત્રો જ જુઓને ? રામે મદોદરીને રાવણના મુઆ પંછી વિલીપણ સાથે લગન કરાવેલું કે નહિ ? નવા નવા ઈન્દ્ર સાથે ઈન્દ્રાણી લગન કરતી કે નહિ ? અરે જવા દોની ! તમને આખાં અને અક્ષલ હોય તો વાંચજો, હમણાં જ મેં પુનર્વિવાહ ઉપર નિબંધ લખ્યો છે તે. જાઓ શેઠ, જાઓ. અમસ્થા મારી સામે ડાઘાફટ નહિ કરો.*

તાપીદાસ : નર્મદાશંકર ! કોઈ મડડ નહિ કડે અને માડ પડસે. સમજી જાઓ, આ વાટ પડતી મેલો. પછી ટો જેવી ટમાડી મડજી.

[ત્રણ ચાર મિત્રો જતાવળા પ્રવેશે છે, એમાં, ઝવેરીલાલ ઉમિયારાંકર, લખમીદાસ ખીમજી, ધીર-જશમ મગેરે છે. *]

લખમીદાસ ખીમજી : નર્મદાશંકર ! આ શું ? અરે માંડીવાળો, માંડીવાળો, એમની સાથે જીભાળેડી કરવાનું આપણું કામ નહિ.*

ધીરજશમ : હા, હા. હું પણ, કવિ ! એ જ કહેવા આવ્યો છું. એ કજીઓ આપણે ક્યાં વહોરતા ફરીએ !

ઝવેરીલાલ : ના, ના, હું તો મારું છું કે જવું જ. એમનાં ભોપાળા બહાર પાડવાં જ. અને કવિ ! સત્ય તે સત્ય.

[કવિ નીરાંતે હુકકો પીએ છે.]

* જૂનું નર્મદગદ્ય પૃ. ૨૨૩

* શતાબ્દી ગ્રંથ પૃ. ૧૭૭

* મારી હકીકત પૃ. ૩૧

લખમીદાસ: અરે, ના ના. જેણે પુનર્વગ્ન કરવાં હોય તે કરે અને ન કરવાં હોય તે ન કરે. પ્રભુ મારાજ સામે આથ લીડવા જવાની શી જરૂર છે ?

તાપીદાસ: બડાબડ છે. હું ટે જ કહું છું ને, ક્યાડનો ?

નર્મદ: તે શું હું હાર કબૂલ કરું ? આવું અંધેર ચાલવા દઉં ? શાસ્ત્રને નામે અતીતિ અને અધર્મ પોષાવા દઉં ? નહિ બને.

તાપીદાસ: અડે ટો બિંડગી જોખમમાં આવસે. માડ પડસે માડ ! કોઈ મડડે નહિ આવે.

[પડછંદ અવાજ સાથે પહાડ જેવો પુરુષ કિસનદાસ આવો હાથમાં ડાંગ લઈ, રથુનાથ બાબાજી સાથે પ્રવેશે છે.]

કિસનદાસ આવો: ક્યા હૈ મેં સાથમેં જાઉંગા. દેખેં, કેવિજ કા એક બાલ ભી કાન હીલા સકતા !

[બધા ઠંડા પડી નય છે.]

નર્મદ: ખરેખર ! તે જ તો. કહેણુ આવ્યું છે તો પાછા હઠેવું ? કાયર બનવું ? નમાલા કહેવડાવવું ? અરે, ધિક્ક તમારૂં દાસપણું-આયલાપણું ! આ હીણુપદ ? ના, હું તો જર્મશ જ. કિસનદાસ બાબાજી સાથમાં આવે કે ન આવે. સત્ય તે સત્ય !

કિસનદાસ આવો: અરે મેં આઉંગા. દેખેં ભી તો કયસે લાહી ચલાતે હૈં. મેરી પાસ ભી હૈં થહ ગિરધારીલાલ !

નર્મદ: તમે બધા કેમ આમ બી જાઓ છો ? જાઓ જેણે ન આવવું હોય તે. એ કહેવાતા સુધારાવાળાના મારે પડછાયા પણ નથી જોઈતા. વિધવા કુકર્મ કરે તે તમને કબૂલ છે, એ દુઃખે સખડે તે તમને કબૂલ છે, વિધવાને નહિ પરણવા દેવાથી

જે જે પાપો કરે તે તમને કબૂલ છે, પણ પુનર્જન્મ નથી કબૂલ ! શરમ છે ! ધિક્કાર છે ! જાઓ નમાલાઓ ! સુધારાવાળાઓ ! મેં તો તમને કહાવી દીધું કે શું (દીઅર ઉપર દીકરી જણી છે) હું એકલો જઈશ.*

કિસનદાસ ખાવોઃ અરે ચલો ચલો કવિ ! યહ સાથમેં આને-વાલે મહોં તો આ ગયે. મોતીરામ ગંગારામ બાહર પુકાર રહા હૈ.

નર્મદઃ (ડાહીગવરીને) લાવ, લાવ, મારી નવી પામડી લાવ.

ડાહીગવરીઃ પણ તમે સંભાળજો. જુઓ, કંઈ સાહસ નહિ કરી બેસતા.

નર્મદઃ અરે તું શા માટે ચિંતા કરે છે ? સાહસ કરીએ તો જ જીવાય.

તાપીદાસઃ હજી કહું છું, માનો માડું કવિ ! આ છોકડ-વાડી જવા ડો.

નર્મદઃ અરે દુસ્મનોની કટાર લાગી હશે તો યે જઈશ. છાપરાના નળાઆતી કકડીઓ બેટલા દુસ્મનો હશે તો યે જઈશ.*

ડાહીગવરીઃ ખાવાજી ! એમને સંભાળજો અને ચર્ચા પછી અહીં જ આવજો. (હું કાગને ડાળે રાહ બેતી) બેઠી છું.

નર્મદઃ દેશનું સત્યાનાશ થવા બેઠું છે. ધર્મને નામે ધતીંગા વધવા માંડ્યાં છે. આજે જન્મનાથને પણ બતાવી દઉં છ કે શાઓ ખોટા છે.

* નર્મજીવ પૃ. ૪૩૧

* નર્મજીવ પૃ. ૪૩૧

કિસનદાસ ખાવો: ચલો ચલો. બોલો, કવિ નર્મદાશંકર કી જય !

ઝવેરીલાલ: ઊભા રહો કવિ ! તો તો હું પણ આવું છું; વાદ-વિવાદ થાય તો હું પણ ખંતાવી દઉં કે શાસ્ત્રો ખોટા છે.

લખમીદાસ: ત્યારે ભાઈ, હું પણ આવું છું. ચાલો, કવિને કંઈ એકલા જવા દેવાય ?

નર્મદ: (જતાં જતાં) આવવું હોય તો આવો નહિ તો અહીંઆં રહો; હું તો આ ચાલ્યો.

+ [નર્મદ જાય છે. ખીન્ન બધા એની પાછળ જાય છે. અંદરનો પડદો પડે છે. બહારની રંગભૂમિ ઉપર એ બાલુથી જે જીવાનિયા છગન-મગન પ્રવેશે છે, સુરતીલાલા રહેલાણી જોવા.]

મગન: કેમ દોસ, શું છે ?

છગન: ઓ ! મગન ? વાહ વાહ.

મગન: હા છગન ! આવ આવ, ઠીક મળી ગયો.

છગન: કેમ, કંઈ છાપરે લગન છે ?

મગન: અરે, એ શું સવાઈ જોવું બોલે છે !

છગન: ત્યારે નાટક જોવું બોલ લે, વળી સફાઈ કરે છે તે ! સાલી જિંદગી જ નાટક છે ને ?

મગન: ચાલ ચાલ હવે ટાલ્યું ન કર. આ ગોરવના દિવસ છે, તે સારી સારી છોકરીઓ હમણાં ગીત ગાશે.

છગન: પણ ગીત તો સારા ગાશે ને ?

મગન: અરે હા, હા. સારી સારી છોકરીઓ હશે તો તે ગીત સારા નહિ ગાય ?

છગન: એમ ? થવા દે ત્યારે, દોસ ! સુરતની તો ખલિહારીજ.

મગન: અરે હા રે, સુરતીલાલા રહેલાણી !

છગન: જરા લટકો મટકો કરીને ગા ની ?

મગન: તો જો. જાણે છે એ કોનું ગીત છે તે ?

છગન: કોનું ?

મગન: આપણા રસિક કવિ નર્મદનું.

છગન: ખરા, ખરા, કવિ ખરા ! અરે દોસ ! ગોરમાનાં
ગીત પણ એણે એવાં બનાવ્યાં છે—જોજો ને પેલી છોકરીઓ
ગાશે તે !

મગન: પણ ત્યાં મુઘી તું તો ચાલવા દે !

[હુમક પગલાં ભરી લટકમટક ચાલે ગાય છે.]

છગન: એ...સુરતીલાલા રહેલાણી ! વાહ વાહ !

મગન: એ...સુરતીલાલા રહેલાણી ઈ ઈ ! રહેલાણી ! રહે-
લાણી ! રંગ છે હં, પછી ?

છગન: એ...સુરતીલાલા રહેલાણી ! સુરતીલાલા રહેલાણી.

[આગળ નજર જતાં]

એ જો, છાંછરછુમ્મર કરતી પેલી ગોરમાની કાળેરા આવી !
હવે જોજો મળ.

મગન: તે એ ગોરવ શાની કરે છે ?

છગન: સારો વર મળે એ માટે.

મગન: એમ ? એમ તો આપણે ખરાબ હોષ્ટએ તો એમનાં
પુણ્યે સારા થઈ જઈએ ખરા ?

છગન: હા હારતો. જો હવે ચૂપ મરજો, હું એ લોકોને
જરા ગોરમા રમવાનું કહું છું.

મગન: તે તું ઓળખે છે ?

[છાકરીઓ પ્રવેશે છે.]

છગન: નહિ તો ? એ પેલી તનમન, ને હસમન ને જસમન...
એઈ ! જરા ગોરમાનાં ગીત સંભળાવો ની ?

પહેલી છાકરી: અં, એમ ડીંગો ! ગીત સાંભળવા છે !

છગન: અરે જો ની, આ મારો દોસ આવ્યો છે તે
મુંબાઈમાં રહીને સાહિ જુસો બની ગયો છે—એને સાંભળવા છે.

બીજી છાકરી: બસ, કાઢ્યું બહાનું ! અમને શું કામ કહે
છો, કહેને પેલાં આવે તેને ?

છગન: (એ બાજુ જોઈને) ઓ એમ ? એ પણ સામેલ
છે ? વાહ રે ! પણ એને તો વર મળી ગયો છે; હવે શું ?

પહેલી છાકરી: તો માથું ફેડવાને ગોરવ કરે છે !

ત્રીજી છાકરી: ચલો ચલો, આપણે રમીએ. ખાલી કાણુ એની
સાથે ટકટક કરે ? સાંભળવું હોય તો એસશે મૂળા, નહિ તો જાય—

બીજી છાકરી: ક્યાં ?

ત્રીજી છાકરી: મને ખોલાવશે નહિ, કહીશને તો આવું
તોબરા જેવું મોઢું થશે !

છગન: હવે કહે કહે ! કહી કહી શું કહેવાની હતી, આવડી
અમથી ચેલકી ?

ત્રીજી છાકરી: તો ક્યાં ?—તો જહાન્નમમાં !

છગન: હા, હા, જઈશું. પણ ગીત સાંભળ્યા વિના નહિ. નહિ
તો ભૂત થઈ ને પાછા આવીશું.

પહેલી છાકરી: લો ચાલો, લિલ્લુ પાડો.

[એ બે ટાળી બુદી પાડે છે.]

મગન: આપણે ત્યાં સુધી શું કરવાનું ?

છગન: વા ખાવાનો વળી ! ગીત સાંભળવાં અને શેખી કેટલી ?

[જે બાલ્યથી છોકરીઓનું ટોણું ગાણું ગાણું આવે છે.]

પહેલી ટોણી: સામીસામી છોકરીઓને ડા'મ ડા'મ દહાંએ રે.

બીજી ટોણી: અમારી રે ગોરમાને રામ રામ કહીએ રે.

પહેલી ટોણી: ઓ લાછા કુમાર ! તનમન મયકો કારેલી,

બીજી ટોણી: હીંગે વધારેલી.

પહેલી ટોણી: ગોરમાનો વર કેસરીઓ,

નદીએ નહાવા જાય રે ગોરમા !

બીજી ટોણી: મોંમાં તે પાનનું બીકું,

ચાવતો ચાવતો જાય રે ગોરમા !

પહેલી ટોણી: સામી સામી છોકરીઓને ડા'મ ડા'મ દહાંએ રે.

બીજી ટોણી: અમારી રે ગોરમાને રામ રામ કહીએ રે.

[જે ચારવાર બાલીને ટોણી પાછે પગે અંદર જવા માંડે છે. એ ગયા પછી છગન-મગન એ જ પ્રમાણે એકબીજાના ગળામાં હાથ નાખી—]

છગન-મગન: પેલી પેલી છોકરીઓને ડા'મ ડા'મ દહાંએ રે !

[એટલામાં રંગલો આવે છે.]

રંગલો : એઈ બાયલાઓ ! એમ છોકરીઓના શા ચાળા પાડા છે ! ગીતો ગવડાવવા અને ઉપરથી ચાળા પાડવા ?

છગન: ઓહોહો કેણુ રંગલો ? પાછો તું ક્યાંથી ફૂટી નીકળ્યો !

રંગલો: હવે ચલો ચલો, કવિ નર્મદનું 'જય જય ગરવી ગુજરાત' સાંભળવું હોય તો.

મગન: હા હા, ચાલો ચાલો ।

[નય છે, એઠલામાં અંદરનો પરદો ઊપડી નય છે, ત્યાં ખંડમાં કવિ નર્મદ ' નયનય ગરવી ગુજરાત ' ગાતા જણાય છે. ખાલુમાં મોટી મિજલસ ખેડી છે. એમાં દરસનદાસ, ખાપડે, ડૉ. ભાઈ દાજી, કેપ્ટનશર, સવિતા-નારાયણ અને પાછળથી જિરધરલાલ, દિસનદાસ, ધીરજલાલ, નાનો ઈચ્છારામ આવે છે. ખાલુમાં એક બે ખાઈઓ પણ ખેડેલી છે. મુંખાઈના ઘરનો ખંડ.]

કવિ: નય નય ગરવી ગુજરાત
નય નય ગરવી ગુજરાત

તે અણહિલવાડના રંગ,
તે સિદ્ધરાજ નયસિંગ,

તે રંગ થકી પણ અધિક સરસ રંગ થશે સત્વરે માત ।
શુભ શકુન દીસે, મધ્યાહ્ન શોભશે, વીતી ગઈ છે રાત.

જન ધૂમે નર્મદા સાથ,
એ...જન ધૂમે નર્મદા સાથ-

[કેપ્ટનશર પહેલા બિન્ના થઈ ધૂમવા લાગે છે, પછી તે ડૉ. ભાઈ દાજી અને ખાપડે, સવિતાનારાયણ કવિ મુન્ધાં ગાતાં ગાતાં ધૂમવા માટે છે, મસ્તીમાં ચકચૂર બને છે.]

જન ધૂમે નર્મદા સાથ,
નય નય ગરવી ગુજરાત.

કેપ્ટનશર: વાહ વાહ ! વાહ કવિ, વાહ ! હદ કરી છ. ઓહો !
ક્યા ખૂબ ! વાહ નર્મદાશંકર, વાહ. કવિ, વટ છે, વટ !

કવિ: જ ન ધૂમે નર્મદા સાથ.

કેખુશર: અરે હારે હા ભાઈ !

જ ન ધૂમે નર્મદા સાથ.

ખાપડે: સરસ કાવ્ય. નર્મદાશંકર ! આ તો તમારું સર્વોત્કૃષ્ટ કાવ્ય થાય એમ લાગે છે. આખું ગુજરાત એ ગાતું થાય તો નવાઈ નહિ.

કેખુશર: અરે, કેટલું સાદું અને સરલ છે ?

ખાપડે: અરે તે દિવસે કર્નલ આલકોટ અને માડમ બ્લા-વાટ્સકી તમારા પેલા કાવ્ય ઉપર ખુશ થઈ ગયાં હતાં તેના કરતાં પણ આ ગીત તો ઉત્તમ.

ભાઉ દાજી: અરે હા, હા, ખાપડે ! તે દિવસે આપણા બાલા મંગેશ વાગલે પણ એના ભાષણ પર આકૃષ્ટિ થઈ ગયા હતા.

ખાપડે: મને ખબર છે. મને જ કહેતો હતો ને, કે આ કવિ તો કવિ જ છે !

કેખુશર: અરે કાણુ ખુશ નહિ થાય—તેલંગ પણ ખુશ થઈ ગયેલો. કવિ ! હવે તમે બસ લખ્યા જ નાઓ, લખ્યા જ નાઓ. તમારો સિતારો ચમકી રહ્યો છે સમજો.

ભાઉ દાજી: હ્યો ચાલો, આજે તો ખૂબ મજા કરી. આપણે તો મોહું થાય છે. તમે પણ આવો છો ની, ખાપડે ?

ખાપડે: હા, હા. શું કરીએ, જવાનું છે તેમાં—નહિ તો કવિની સંગત છોડવી ગમે તેમ નથી. ચાલો, કાલે ફરી વળી મળશું.

ભાઉ દાજી: કેમ, કેખુશર ! તમે ?

કેખુશર: અરે નહિ રે બાવા ! કવિ અને પેગંબર બંને સરખા.

કવિ નર્મદાશંકર જેવો, જીવતા ફિરતા મિસાલ અહીં બિતરી
આયોગ્ય, તે એની સોખત કાં છોડીએ ?

આપડે: એસો ત્યારે.

[બંને નય છે.]

કવિ: તમે પણ શું મને અમરથો ચઢાવ્યા કરો છ ? હું ઝોકા-
ધવો તો જઈ છ, પણ પછી ?

કૃષ્ણશર: અરે, પછી ને બછી ! તમે તમારે ચાલુ જ રાખો.
હિંમતે મઠી !

[નરભેરામ આવે છે.]

નરભેરામ: બહાર કાઢ ગવૈયો આવ્યો છે, તમને મળવા
માંગે છ.

કૃષ્ણશર: અરે આવવા દો, આવવા દો. ફિરતાને ધર ગવૈયા
બી આવશે. આજે સપોરમો દિવસ છે, બલબલા આવશે.

ગવૈયો: (પ્રવેશ કરી) સાલ મુખારક ! શેઠસાહેબોકાં
સાલ મુખારક !

કવિ: પધારો, પધારો, ક્યાંથી આવવું થયું ?

ગવૈયો: મੈં સિફ દેહલી સે આ રહા હું. મેરા વતન તો હૈ
મીરત. સારા મુલક ફિરા. ઇસ શહરમેં આપકી તારીફ સુની, ઓર
આપકી ખિદમતમેં હાજિર હુવા. આપ તો બડે શાયર. ઇસકે
મુકાબિલ મૈં તો એક નાચીઝ ગવૈયા હું.

કૃષ્ણશર: હાં, હાં, ઉરતાદજી ! વહ તો ઠીક. મગર હમારે યહ
શાયરને હિન્દી મેં બી કુછ ચીઝેં લિખી હૈં; તો આપ વહ ગા
સકતે હૈં.

ગવૈયો: હાં, હાં. જનાબ તો બડે શાયર હી હૈ. કયોં નહીં લિખે ? સારે દેશમેં ઉન્હકી બઢાઈ બજ રહી હે. બતાઓ તો સહી.

કેપ્તુશર: અરે કવિ ! લાવોની, તમારી હિન્દી કવિતા-આપો તો ?

કવિ: અરે એમાં કંઈ દમ નથી.

કેપ્તુશર: અરે તમે પણ સું નાના બાળક માફક સરમાયા કરેશ. અહીં તો રાગતાનતી મળ જોવાની છે. નરભેરામ ! એ નરભેરામ !

[નરભેરામ ચોપડી લાવે છે, કેપ્તુશર એમાંથી એક કવિતા કાઢી આપે છે.]

આમ ! જોયું ?

ડરત ડરત કરના નહીં, કરના તો નિ:શંક;

ડરત ડરત કરને લગે, હોત કાજ દોરંગ.

કવિ: એ શું દોહરા બતાવો છો ? કંઈ ઉસ્તાદી બતાવોની ? નહિ તો એને ગમે તે ગાવા દો.

કેપ્તુશર: અરે હું તેવું જ કંઈ શોધું છું. લો આ રહ્યું ! આ રહ્યું ! કંઈ લૈરવી એવું લખ્યું પણ છે.

મૈયા, પ્રેમ મેં પીનોરે, જીયરો રસમગન કીનો.

અદ્ભૂત સક્તિ ઘટઘટ મેં રસ તો દેવે ગ્યાની રે...

[ગવૈયો જરાવાર રહી લિપલક ગાઈ જાય છે. દરમિયાન લગવાનદાસ પરસોતમદાસ, ગિરધરલાલ કિસનદાસ, ધીરજલાલ વગેરે આવીને જોસે છે. મિત્રલસ જમતી જાય છે, બે ત્રણ સ્ત્રીઓ પણ આવે છે.]

કેમ્બુશર: અરે વાહણ, ખડોત ખૂબ ! લો કવિ, કંઈ ખીણ
ફરમાય કરે.

કવિ: એને જ ગાવા દો; એના દિલમાં આવે તે ગાવા દો,
તો જ ઉસ્તાદીમાં ગાઈ શક્યો.

[ગર્વથી સલામો કરી તૈયારી કરે છે.]

ગર્વથી: હ, આપ ફરમાઈશ કીજીએ.

કેમ્બુશર: અરે ફરમાય ક્યા ? આપકે દિલમે આવે વદ ચીઝ
કેટો—કુછ બીમપલાસ, કામોદ, કાલિંગડા...

કવિ: તમે પાશુ શું કેમ્બુશર ! પહેલાં ભેરવી ગવડાવી કીધી,
હવે ખીન્ને રાગ શું ગાય !

કેમ્બુશર: અરે તમે મોટા રાગરાગનીના બાબુશર રહ્યા તે એ
અધી વાતો સમજો. અમને તો કંઈખી આવે ! અરે લેયા, ચલાઓ
કોઈ અચ્છી હિન્દુસ્તાની ચીઝ !

ગર્વથી: (આશ્ચર્યથી)

તાના દિરેના તોમ દિરેના.....આ...

[કામોદનો વરાનો ગાય છે. અર્થાં 'આકરિન' વરસાવે છે.]

કવિ: અરે નરબેરામ ! કેમ હજી કંઈ ચાપાણીનું નથી ?

નરબેરામ: સધળું તૈયાર છે. મારા મનમાં કે આ ગવાઈ
રહે તે લાલું.

[આ, પાનસોપાદી વગેરે આવે છે.]

કરમનગરાય: ઉસ્તાદજી બાબુશર છે, નહિ ?

કવિ: અરે હા. રાગપત્રદા બહુ સારા જાણે છે. મને તો ગાનાર મલ્યો કે આપણો છવ ખુશ.

કેપુશર: અરે હા રે, વળી તમે જ પેલું લખ્યું છ ની, એ મને તો અજબ ગમે છે—

સ્ત્રી કવિતા ગાયન વિના, મને ન લાવે કંઈ;

આ જગમાં ત્રણ મોહિની, અનુપમ રત્ન સુહાર્દ.

આસો આજનો દિવસ ઘણો જ સગનવંતો.

કવિ: નરસેરામ ! પેલી કાથળીમાં જે હોય તે લાવ તો.

[નરસેરામ લાવે છે, બાંધી મુઠ્ઠીએ કવિને આપે છે,
કવિ તે ગવૈયાને આપે છે.]

ગવૈયો: મેં તો આપકા નામ સુન કર આપા. આપ બહે કદરદાન હૈ. (રૂપિયો બતાવી) કૃતના લે જાને પર ન તો મુઝે સંતોષ મિલતા, ન તો આપકી શેલા બઢતી.

કવિ: અચ્છા અચ્છા ઉસ્તાદજી ! આપ ગમગીન મત હોં. લીજિએ, યહ અરલ કાશ્મીર કી હૈ. આજ હી નિકાલી.

[કવિ ઊભા થઈ પોતે બાંહેલી કીમતી શાલ એને બાંહેડે છે. *]

કેપુશર: વાહ કવિ વાહ ! ઉસ્તાદજી અને કવિ એક ખીજાને કેવા સોભાવે ચ. ઉસ્તાદજી ! (કવિ તો હમારે યહાંકા હારન અલ રશીદ હૈ.)

ગવૈયોઃ કયોં નહીં ? સારે હિન્દુસ્તાનમેં ઉન્હોંટી તારીફ હો
રહી હૈ. અચ્છા, સલામ !

[બધા સાલમુબારક કરી વીખરાતાં કવિ એક્લા
રહે છે.]

ખહારથી અવાજઃ કવિ નર્મદાશંકર અહીં જ રહે છે કે ?
કવિઃ (વિચારમાંથી ઝખડી) હા, હા, પધારો.

[એક કાઠીઆવાડી વૃદ્ધજન પ્રવેશે છે. હાથમાં ચિઠ્ઠી છે.]

કાઠીઆવાડીઃ ખમા ! ખમા ! કવિરાજ !

એ...કંચન લોહ અકેં કરી જાનત
અમૃત ઝેર અકેં કરી પાવે,
કીરતિ ગારી અકેં અનુમાનત,
હોંચ હી નીચ અકેં દરસાવે,
રંકસુ રાય અકેં કરી ખોલત,
એક સરપ અહોનિશ ધ્યાવે,
સાગર પ્રેમ આર્પક પ્રકાશિત
સો જન જીવનમુક્ત કહાવે.*

કવિઃ પધારો, બિરાજો ગઢવી ! બિરાજો. (કાગળ વાંચી)
નરભેરામ ! ગઢવી ચાક્યા પાક્યા દેશાવરથી આવ્યા છે. એમને
એક સો રૂપિયા આપો તો ?

[નરભેરામ ચમકે છે, આભો બને છે, ધીરે
રહી ગઢવીને લથ લથ છે.]

* વીર નર્મદઃ પા. ૩૧

* પ્રવીણસાગર લહેર ૪૬.

નરભેરામ: હા—હાં, હાં, આવો ગઢવી ! આરામ કરો. રકમ તો હમણાં આપું છું; છુટા નહિ હોય તો બે ત્રણ દિવસ રહીને લઇ જાઓ, એની ચિંતા ન કરશો. આવો.

[બંને જાય છે]

કવિ: ત્યારે, નરભેરામ ! હું સ્નાન કરી લઉં. પાણી ગરમ છે ને ?

નરભેરામ: (અંદરથી) હાજી.

[કવિ જાય છે. કંઈક રહી બે જણ ચોપડો લઇ સારાં કપડાંમાં પ્રવેશે છે, નરભેરામ અંદરથી આવે છે.]

નરભેરામ: કેમ શેડીઆ !

મુનીમ: કંઈ નહિ, એ તો આ દીવાળીના હિસાબ પેટે.

નરભેરામ: મુગટલાલ ! તમે પણ આજે સપરમે દિવસે આખરૂં લેશો ?

મુગટલાલ મુનીમ: કંઈ ગાંડા થયા, ગાંડા ? કવિની સ્થિતિનો જાણે અમને ખ્યાલ જ ન હોય એમ ? અરે, કવિની આંટ સુરક્ષિત છે. આ તો આજને દિવસે લાલસવાઇ ને ખરકત કરવા આ દાણો આપવા શેઠે મોકલ્યો છે. રૂપિયાની તો તમે ચિંતા જ ન કરો.

નરભેરામ: ઓ ભગવાન ! તમારી કૃપા...

મુગટલાલ: જુઓ, કવિને કહેજો કે હિસાબની ચિંતા ન કરે. ત્યારે હાથ છૂટો થાય ત્યારે સગવડે ભરી દેજો. ચાલો ક્યાં છે કવિરાજ ? આજના દિવસે એમનાં દર્શન કરી લઉં કે વરસ ફળે.*

નરભેરામઃ એ તો નદાવા ગયા છે,

મુગટલાલઃ તો કંઈ નહિ. હું ખીજે કરે જવાનો નથી.
આ શેકને ત્યાં જઈને આવ્યો. સાલ મુખારક !

[જાય છે. એક ખીજે આવે છે.]

દૂધવાળોઃ આ તમારા દૂધનો હિસાબ. છેલ્લા છ મહિનાનો
હિસાબ છે; એક પાઈ ભરાઈ નથી, તે હવે અમે કાલથી દૂધ નહિ
પહોંચાડીએ.

નરભેરામઃ અરે ભાઈ ! કયે દિવસ કાઈની રાતી પાઈ અહીં
ખોટી થઈ છે ? સગવડે ભરી દઈશું.

દૂધવાળોઃ સગવડ ? ! તમારે ત્યાં સગવડ કદી આવતી જ નથી
તેનું શું ? આ-દૂધના તપેલા ઉકાળો છો પણ ગળતો તો વિચાર
કરીએ ને ?

નરભેરામઃ અરે ભાઈ ! આજેજ કાં ટુંટા માંડે છે ? જાની,
ખરકત થશે તો કંઈ તને જ નાહ આપીએ ?

દૂધવાળોઃ વાર. મારે શું ? હું તો શેકને કહીશ; તે જાણે ને
તમે જાણો.

[જાય છે.]

નરભેરામઃ હાસ્તો, વાતે ખરી ! કંઈ ઓછું દેવું થયું છે ?
એમાંથી ઈશ્વર ઉગારે ત્યારે ખરૂં.

[કવિ પ્રવેશે છે. હાથમાં ધીનો દીવો છે.]

કવિઃ અરે નરભેરામ ! આ શું ? આટલું ધીના દીવા નેટલું
જ ધી ? રસોડામાં જોઈ છું તો અધું ઠંડુંગાર !

નરભેરામ: (હાથ જોડી) શું કહું ? મારાથી જ્યાં સુધી જે'આયું ત્યાં સુધી તો જે'આયું, પણ કંઈ દિશાલ કાટે ત્યારે થીગકું ઓછું જ દેવાય છે. દાણાવાળાના, દૂધવાળાના, પાનવાળાના બધા જ હિમાજ બાકી ! આજને સપરમે દિવસે આ હકીકત કહેવા વારો આવશે એવું તો મને સપતું પણ નહોતું . . . મારું તો કાળજી કપાઈ જાય છે, પણ શું કરું ? આખર જાળવવી, ટેક રાખવો, ધરતો મોભો સાચવવો, અને આ બાજુ તમારો હાથ જરા છૂટો અને સ્વભાવ દુલ્લો ! પણ હવે તો સિલકમાં આ પાવલી રહી છે. કહો, ફરમાવો તેમ કરું.

કવિ: ઓહો ! એમ છે ?

નરભેરામ: હું તો તમારે કાને આ નહોતો જ નાખવાનો, પણ મારો એ ટેક પણ તૂટવા વારો આવ્યો. ઓ ભગવાન !

કવિ: અરે ગાંડા ! પણ એમાં રહેછ શાનો ? એ પણ એક રંગ છે. જો નરભેરામ ! એમાં જરા યે ગભરાવાનું કારણ નથી. કંઈ નહિ, પાવલી તો છે ને ?

નરભેરામ: આ રહી, લ્યો.

કવિ: અરે, મારે શું કરવી છે ? લાવ બે આનાના પાચા, અને બે આનાનું દૂધ. કાલની વાત એની મેળે થઈ પડશે. જીડ.*

નરભેરામ: પણ તમા....

કવિ: અરે પણ બધું કંઈ નહિ. ગાંડો છે ગાંડો તું તો ! આ પણ એક રંગ છે. હોય. બધા લા'ડા કંઈ સરખા જાય છે ? બા.

* ચતાબદી ગ્રંથ પા. ૨૫૪ તથા જયો. હ. દવેનો લેખ

[કવિ તે જ સ્વસ્થતાથી પૂનમાં બેસે છે. બે ત્રણ પળ ધ્યાન ધરે છે, પછી એકાએક]

કવિ: મા ! મા ! સરસ્વતી, મારી મા ! આજથી નિરધાર કરું છું કે હું કદી નોકરી કરીશ નહિ. (હાથમાં કલમ લઇ) તારે બોધ્યો તો ભૂખે મારજો, ટળવળાવજો, પણ આજથી નિશ્ચય—અને એ નિશ્ચય પાળવા બળ આપ. આજથી હું તારે ખોળે છું.

[દરમિયાન સવિતાનારાયણ પ્રવેશે છે, અને એ દશ્ય બુદ્ધિ છે—સંભળે છે.]

સવિતાનારાયણ: કવિ ! કવિ ! આ શું કરો છો ?

કવિ: (ધૂનમાં જ) ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા !

સવિતાનારાયણ: પણ આવો ભગીરથ સંકલ્પ કરવાનું કંઈ પ્રયોજન ?

કવિ: કારણ, શારદાની સેવામાં એટલી ઊણપ આવતી હતી. તે પૂરી કરવા, માતા સરસ્વતીને ઓછું આવતું હતું તે ધરી દીધું. સવિતાનારાયણ ! થવાનું હોય તે ચાઓ, આ નિશ્ચય અચળ છે, આ ટેક નિશ્ચલ છે. જ્ય જ્ય, સરસ્વતી મા ! તારો જ્ય. આ તારા બાળકને સંભાળજો.

[સાષ્ટાંગ કરે છે.]

સરસ્વતી ! સરસ્વતી ! તું મારી મા ! તારે ચરણે, તારે ખોળે, તારી છાયામાં, તારા ગુણગાન ગાતો, તારી સેવા કરતો, તારા પદો રચતો જીવન વીતાડીશ. મા ! લાજ નાખજો. જો મૈયા જો.*

[સવિતાનારાયણ સાષ્ટાંગ કરે છે. નરભોજન
 પ્રવેશે છે, એ પણ સમજાયે વગરસમજાયે
 સાષ્ટાંગ કરે છે. અંદરથી ઢાઢીઆવાડી વૃદ્ધજન
 આવે છે, ડાહીગવરી આવે છે, એ બંને પણ
 કવિએ દેસા સાષ્ટાંગ જોય સાષ્ટાંગ કરે છે.]

અંક બીજો

[બહારનો પડદો ઊપડી જાય છે. અંદરનો પડદો ઊપડેલો જ છે, એટલે ત્યાં પુસ્તકોના રૂઝ ધર્યે નર્મદ બેઠેલો દેખાય છે. ગિરધરલાલ અને પાછળથી નવલરામ પ્રવેશ કરે છે.]

ગિરધરલાલ: કેમ કવિ! વળી શી ધૂનમાં પંચવાયા છો ?

કવિ: (અમકીતે) કંઈ નહિ. ઓ! આવો આવો ગિરધરલાલ, આજ તો આપણા ગ્રાન્ટ સાહેબ જેના પર ખુશ થયા હતા તે પેલી...

ગિરધરલાલ: પેલી લાવણી ? એણે તરબુતો કરવા કહ્યું હતું તે ?

કવિ: હા, હા. એ તો ઈંગ્લેન્ડના રાજકવિ ટેનિસનને અતાવવા મોકલવા માગે છે, પણ અંગ્રેજીમાં આ ગુજરાતીની ખૂબી આવતી જ નથી એટલે ખંચાઉં છ.

ગિરધરલાલ: હાસ્તો, અંગ્રેજી તે અંગ્રેજી અને ગુજરાતી તે ગુજરાતી. થાય તો કરી લુઓ.

કવિ: હા રે ભાઈ, શ્રમ તો કરું છું; પછી તો જોઈએ.

ગિરધરલાલ: તમે તો હવે ટોપીવાળા સામે પણ ખાથ બીડો છ! પેલા કલેક્ટર સમર્સ ને તમે ખુબ દહેડી આવ્યા !*

કવિ: એ વળી કાણે કહ્યું તમને ?

ગિરધરલાલ: અરે બિડતી-બિડતી આવી વાત. તમે પણ જમરા સ્તો. એ સાહેબ લોકને પણ પહોંચી વળો છ.

કવિ: અરે સાહેબ હોય કે સાહેબનો ખાપ હોય, કંઈ અન્યાય

સંખાય ? કલેક્ટર નહિ; ડેપુટી કલેક્ટર. તે મારા ઘરની જમીન સંખંધી ટકટક કરવા આવ્યો. એના જીલમથી તો આખું શહેર કંટાળી ગયેલું. પણ મેં એને ઠીક 'ઠ'ડો' કરી દીધો છે.

ગિરધરલાલ: હા, હા, એ જ મેં સાંભળ્યું. આખી વાત તો કહો, કે થયું શું ?

કવિ: અરે કહીશું, વળી મંડળી જમી હશે ત્યારે. હમણાં તો હું આ કવિતાનો અંથ છપાવવાની મૂંઝવણમાં પડ્યો છ.

[ખારણું ડોકાય છે.]

એ-એ નવલરામભાઈ આવ્યા. ચાલો ઠીક થયું, હું એમની જ રાહ જોતો હતો. નરસેરામ !

ગિરધરલાલ: નવલરામ પણ બહુ વિદ્વાન, નહિ ?

કવિ: અરે હારતો—

[નવલરામ હતાવળે પ્રવેશે છે.]

નવલરામ: અરે સત્યાનાશ !

કવિ: કેમ ? કેમ ? શું થયું ?

નવલરામ: 'શું' થાય શું, આ વંટાળીઓ ! હું બધાને કહેતો હતો, કે આ પવન ખોટો. બધા દોડતા'તા શેર બજાર, શેર બજાર, અને ચઢ્યા સટ્ટે ! તે જુઓ આ પડ્યા. અરે કરસનદાસ શેઠ તૂટ્યા—કરસનદાસ !

કવિ: કરસનદાસ !

નવલરામ: હા. અને ખીજ કંઈક તૂટી પડ્યા છે. લાઇ ! સટ્ટો તે સટ્ટો. તમારી મુસીબત હું સમજું છ, એથી તો આવ્યો દોડતો.

કવિ: હું કંઈ દિવસથી ના કહેતો હતો કે આ વા ખોટો છે, પણ શેઠ માને જ નહિ ને? શો કળજીગ આગ્યો છે—અધાને એક સામટો સદાનો જ મોહ લાગ્યો. હું તો કહેતો હતો જ કે (શેર કાગળના કનકવા થઈ જવાના છે) ને થયું પણ તેમજ.

નવલરામ: અરે, પણ હવે તમારા આ અકધા છપાએલા અન્યનું શું?

કવિ: કેમ?

નવલરામ: કેમ શું? એને અર્પણ કરવો છે, પણ એ હવે રકમ કેમ આપી શકશે?

ગિરધરલાલ: ને હવે એને અર્પણ નહિ કરો, જે ખર્ચ આપે તેને અર્પણ કરો.

કવિ: અરે કંઈ વાત છે? કરસનદાસ પડ્યા એટલે ખસ? મૈત્રિ પૂરી થઈ? હું જ બેવફા નીકળું? મારા પ્રોતિધર્મમાં હું ચૂકું એમ? એમ તો બને જ નહિ—કેદી નહિ. અન્ય તો જેને અર્પણ થવાનો તેને જ થવાનો.

ગિરધરલાલ: પણ એ હવે ખરચ કેમ આપી શકશે?

કવિ: તો શું થઈ ગયું? મેં કંઈ કરસનદાસની દોલત સાથે દોસ્તી નહોતી કરી; એના દિલ સાથે કરી હતી. ના રે ના, કોઈ કાળે એમ નહિ થાય.

નવલરામ: કવિ, એક રસ્તો મુઝે છે. એમ કરો: આપણે કરસનદાસ શેઠને જ પૂરી વિગત જણાવીએ અને શેઠ પોતે જ બીજાને અર્પણ કરવાની સલાહ આપે પછી કંઈ વાંધો નહિ રહે.*

* ‘ગુજરાતી’ સાપ્તાહિક ૨૦-૬-૩૭ માં નંદનાથનો લેખ તથા શતાબ્દી અંથ પા. ૧૨૮

ગિરધરલાલ: હા, એ પણ ઠીક છે.

કવિ: નવલરામ ! એ પણ મારે ગળે નથી ઊતરતું. આજે એ બિચારાની આવી કફેડી દશામાં એવા કારી ધા મારવા જવું એ તે કેવું હીણપદ ! ના, ના. એ તો સજ્જન માણસ છે તે હા પાડે, પણ આપણે તો વિચાર કરવો જોઈએ ને ?

ગિરધરલાલ: અરે નર્મદાશંકર, ગાંડા ન થાઓ, જરા બચકાડે બનો. આ તો સાળા બીચ માગવાના ધંધા*

કવિ: અરે જાઓ જાઓ શેઠ ! એવી સલાહ શું આપો છું મિત્રધર્મ મોટો કે ધનની લાલચ મોટી ? અમે ગરીબાઈથી ડરતા નથી સમજ્યા ? (પ્રેસો તો આજે છે ને કાલે નથી.) તથા કંઈ ટેક મૂકાશે ? સાંભળો નવલરામભાઈ ! મુંબાઈમાં શેઠ ભગવાનદાસ પરશોત્તમદાસને ત્યાં છોકરીઓના ભરતકામનું એકઝીબીશન હતું. ત્યાં મથુરાદાસ લવણએ નિબંધો છપાવવા રૂ. ૭૫ આપવા કહ્યું હતું. ડૉ. ભાઉ કહે કે ટાઈપમાં છપાવો. બીલ એણે ભરી દેવાનું કખૂલ કયું હતું. મેં તો કંઈ એવી સૂચના કરેલી નહિ, પણ એ જે જણાવે લખે તે મેં કખૂલ કયું, ને મેં તો એમને ભરોસે છપાવ્યા. અને માતો છ ? બંનેમાંથી કોઈએ એક પાંચ પણ આપી નહિ.

કવિ ?

કવિ: અરે સાંભળોની, માથે કરજ વધી ગયું. મારી ગભરામણનો પાર નહિ. પિતાજી કહે કે મથુરાદાસ અને ભાઉને આપણે સતાવીએ. મેં ના કહી. અને હું પણ જે ખીજ્યો તે ભૂલેશ્વરમાં મંદિર આગળ ચોપડીએ લુંટાવી દીધી. નાના ભાડાની નાનકડી ઝોરડીમાં

ચોપડીઓનાં થોથાં રાખું પણ ક્યાં ? અરે ગિરધલાલ શેઠ ! માફ કરો માફ, મેં જોયા છે તમારા શેડીઆઓ. એ વેળા મુજ જેવા ગરીબ અંધકારની ગભરામણનો ખ્યાલ તમને નહિ આવી શકે. અમને તો આખરે વહાલી, તમારે શું ? ચાલો નહિ ફાળ્યું તો લાલ લીધી ?*

ગિરધરલાલ: તેથી તો કહું છું—

કવિ: એથી જ તો આ એક દીઠો નરખંડો કરસનદાસ: ટેકી, ગુરો. બીજા શેડીઆ શોધીએ, તેને ઘર બેઠા ઘસીએ, ખુશામત કરીએ, અને છેવટે ફસડી જાય. એ વેડ ક્યાં, વહોરીએ. એ તો થવા દો, જે થવાનું હશે એ થશે. લાવો, પુસ્તક ક્યાં છે ? [આપણે તો અર્પણ કરવાના કરસનદાસ શેઠને છે. જ. કવિ અંદર લખવા બેસે છે]

નવલરામ: ગિરધરલાલ શેઠ ! (બાણ પર લઈ જઈને) સાચા ટેકી અને નિઃસ્પૃહી લાવનાવાદી તે આવા જ હોય. આવા જીવનને તો ધન્ય છે. દુનિયા પણ જાણશે કે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ રૂઢ ગદ્ય લખનાર અને કેટલા કેટલા નવા ગ્રંથો લખવાની પહેલ કરનાર સમયમૂર્તિ નર્મદના આ હાલ હતા. શાખારા છે નર્મદ ! શાખારા છે.*

[કવિ આવે છે.]

કવિ: હ્યો, જરા જતાં જતાં પ્રેસમાં આપતા જાનો. અરે નવલરામભાઈ ! આપણો કોપ કરવામાં પેલા લાવનગરવાળાઓએ કંઈ આપણને ઝોળા હેરાન કર્યા છે ? આપણે વિધવાવિવાહ અને પુનર્લગ્નની ઠાક પાડી તે મારે ઝોણું વેડવું પડ્યું ? નજીવી જેવી સાદી અક્ષરની વાત કે બાળલગ્ન બંધ કરો, એટલામાં કેટલું

* “મારી હકીકત” પા. ૫૫.

તોફાન થયું ? એ તો થવાનું. આ શેરસદાનું હોળું સળગ્યું છે, એમાં જેનેની હજી તો કંઈ પાયમાલ થવાના. મને લાગે છે તે એટલું જ કે બિચારો દરસનદાસ એમાં ફસાઈ ગયો. હોય. નક્કી એ લલા માણસને કાપઝો ફસાવ્યો જ હશે. હશે. એ પણ એક રંગ છે. જાતિભેદ તોડવા બહાર ગામ ભટકવું પડ્યું, ત્યાં કોણે પૈસા આપ્યા હતા ? અને છતાં ચે મળી જ રહેતા ને ? એ તો એમ જ હોય. સમય સમયને માન છે. અને હજી તો ક્યાં ? હજી તો ક્યાં...

ગિરધરલાલ: હવે ઠંડા પડો અને આરામ લ્યો. બહુ કંઈ.

કવિ: અરે શેઠ ! હજી તો ક્યાં ? હજી તો કંઈ કંઈ કરવું છે. ઓકેળવણી માટે તો હજી પુરેપુરી ઝુંબેશ ઉપાડવી છે. એમનાં સામાજિક બંધનો તોડવાં છે. હજી વૈષ્ણવ ગુરુઓના ઢોંગ-સોગ પૂરા સ્વરૂપમાં બહાર આણવા છે. બાળલગ્નનો સદંતર નાશ કરવો છે. કળવણીનો પ્રચાર કરવો છે. વિધવા વિવાહ કાયદાનુસાર કરાવવા છે. જાતિભેદ, જાતિભેદ—અને શેઠ ! જિંચનીચના કુળ-મોટાઈના ભેદ પણ તોડવા છે. ગુજરાતને શું, પણ આપણા આ ધરડા, ચીંથરેહાલ થઈ ગયેલા ભારત દેશને એકસંપ કરાવી, ફરી જોખનવંતો બનાવવો છે.

ગિરધરલાલ: બસ, બસ હવે. બહુ ફિસિયારી ન મારો.

કવિ: હા, હા, તમને તો ફિસિયારી જ લાગશે. જાત નીચે રેલો આવશે, એટલે ગભરામણુ પણ થશે. પણ જેનેની, વખત વખતને આગળ ધપાવશે. આ જાતભાતના ભેદમાં, ઝગડામાં ને ઝગડામાં સ્વતંત્રતા ખોઈ, સ્વમાન ખોયું, ધન ખોયું, પછી રહ્યું

શું તમારી પાસે ? અંને જો વખતસર નથી જાગ્યા તો રહેશે ફક્ત આ મુઠ્ઠાં જેવાં શરીર, અને દેશ આખો થઈ રહેશે ખેડાર. આ આપણા સોનાની મૂરત જેવા સબ્ય માલેતુજાર સુરત શહેરના હાલ જુઓની ? આપણી આ દશાં જોઈ છું ત્યારે મને એવું લાગી આવે છે—મારું દિલ ભરાઈ જાય છે. પણ કોઈ સાચ નહિ આપશે તો એ હું એકલો ધૂમીશ, એકલો ધૂમીશ.

[કવિ નિસ્તેજ થઈ બેસી જાય છે. પોતાના હાથમાં મોં છુપાવી દે છે.]

નવલરામ : કવિ ! કવિ ! તમે હિંમત હારશો ?

[નર્મદ સફાળો બેઠે છે, નવલરામને બાઝે છે.]

નર્મદ : નવલરામ ! શું કરું ? કોઈ કોઈ વાર મારું મન ખુબ મૂંઝાઈ જાય છે. હમણાં હમણાં, ખરું કરું, (ગળગળો થઈને) ખ્યાર અને પૈસાની આફતથી મારું મન રાતદહાડો દિલગીરીમાં રહે છે. કેટલાક મિત્રોની બેવફાઈથી અકળાઈ છું, એથી કોઈ કોઈ વખત તો એવો બેરસો થઈ આવે છે....

[નવલરામ એને વાંસે હાથ પંખાળી રહે છે.]

નવલરામ : કવિ ! કવિ ! કવેશ્વર ! શાંત થાઓ. અમે ક્યાં એ બધું નથી જાણતા ? હશે. એ દિવસ પણ જશે.

[અંદરનો પડદો ખરે છે. બહારની રંગભૂમિ ઉપર દોડતો દોડતો રંગલો પ્રવેશે છે.]

રંગલો : (ખીજમાં) પણ આમ તે કંઈ થાય ? (ડીં ડીં ડીં ડીં...દાંડી પીટે છે.) આથી સર્વે લોકોને ખબર આપવામાં

આવે. છે કે લેખક અને સૂત્રધાર વચ્ચે રંગભૂમિના પાછલા ભાગમાં જળરી જીભાનોડી ચર્ચ રહી છે એ એ.

[સૂત્રધાર દોડતો આવી, રંગલાને મોઢે હાથ મૂકે છે.]

સૂત્રધાર: અરે, તું તે કંઈ ગધેડો છે કે કોણ ?

રંગલો: કેમ ?

સૂત્રધાર: આવી વાતની બહાર શાની દાંડી પીટે છે ?

રંગલો: ત્યારે શું બરમાં દાંડી પીકું ? તમારા બેથી તો તોખા. નાટક કરવા નીકળ્યા છો કે લવાઈ ?

સૂત્રધાર: પણ તું જ કહેને, મારાથી આવાં દશ્યો તખ્તા પર કેમ રજૂ થાય ?

રંગલો: કેમ નહિ ? કવિ નર્મદાશંકરમાં મારા-તમારા કરતાં વધારે અક્ષલ હતી. એણે કંઈ અમર્યા તો નહિ જ લખ્યાં હોય ને ?

સૂત્રધાર: પણ એણે તો એના જમાનાના લોકને સુધારવા એવું લખેલું.

રંગલો: ખરી જ વાત છે તો. પણ આજે જે લોકને મોટા ભાગ એવા જૂના વિચારનો છે તેનું શું ?

સૂત્રધાર: એટલે ?

રંગલો: એટલે આજે પણ એ લખાણોની પહેલાંના જેટલી જ જરૂર છે.

સૂત્રધાર: એટલે અહીંયાં આ ચન્દ્રવદન મહેતાએ પોતાના

નાટકમાં ખુદ નર્મદાશંકરનાં લખેલાં બે દૃશ્યો યુસાડ્યાં છે, તે લખવવાં એમ ?

રંગલો: હા, હા. એ વિધવાને અહીં લાવી એના માથાના વાળ હળમ પાસે બોઢાવવા, એને પઠાણને હાથે હેરાન થતી પણ ખતાવવી અને એના પુનર્વિવાહની પણ તજવીજ કરવી—જેમ ‘તુળબૈધવ્યચરિત્ર’માં કવિએ લખ્યું છે તેમ.

સૂત્રધાર: અરે તું શું વાત કરે છે! મૂરખા, આ પ્રેક્ષકોનો કંઈ વિચાર કર્યો છે? એ લોકો જિભા ચર્ધને ચાહ્યા જશે અને હોહા કરી મૂકશે તે જુદું!

રંગલો: તે જવું હોય તે જાય. જિભા ચર્ધને નહિ જાય તો બેઠા બેઠા ઝોછાજ જવાના છે!

સૂત્રધાર: મશ્કરી નહિ કર. વળી આમાં ચન્દ્રવદને તો દૂટવાનું પણ લખ્યું છે, તે આ લોકોથી કેમ જોયું જશે?

રંગલો: તો આંખ અંધ કરશે.

સૂત્રધાર: પણ આનો અર્થ શો ?

રંગલો: તે પૂછ શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતાને. આ રહ્યા.

[ચન્દ્રવદન મહેતા પ્રવેશે છે.]

ચન્દ્રવદન મહેતા: પણ છે શું હવે, જે તે નક્કી કરે ને?

સૂત્રધાર: અમારા પ્રેક્ષક વર્ગથી એવું દેખી નહિ શકાય.

ચન્દ્રવદન મહેતા: હાસ્તો, કારણ કે આજે હજી એવા અક્કલ વગરના રિવાજો ગુજરાતમાં ચાલી રહ્યા છે.

સૂત્રધાર: કેવા ? વિધવાઓના ?

ચન્દ્રવદન મહેતા: માથું ખોડવાના, મૂઆ પછાડી રડવા ફૂટવાના, અને મોત પછી જમવાના.

સૂત્રધાર: મેં મુંબાઈમાં તો ક્યાં ગે દેખ્યું નથી.

ચન્દ્રવદન મહેતા: કારણ કે તમે આંધળા છો. આવો. તમને હું ખુદ મુંબાઈમાં ફૂટાતું અને માથું ખોડાતું બતાવું. એ જ મુંબાઈગરાઓ અહીંથી પોતાને ગામ જઈને એવાં જ કામો હજી આજે કરે છે. તમારા પ્રેક્ષકોથી સુધારો ખમાતો નથી; ખરાબ રિવાજને ખરા સ્વરૂપમાં બતાવીએ છીએ, એટલે સુધારાના ખાં કહેવડાવનારા મનમાં ડઘાઈ બળે છે, ને હોહા કરી મૂકે છે. ખરે રસ્તો તો એ છે કે આવા રિવાજો, જ્યાં જ્યાં ચાલુ હોય ત્યાં તે અટકાવવા પગલાં લેવાં જોઈએ. એને બદલે એની ઉપર ઠાંકપિછોડો કરવાથી શું વળવાતું હતું!

રંગલો: અરે, તમે મને મૂરખો કહો છો, પણ આપણે બધા જ મૂરખા છીએ! દુનિયા આપણને જંગલી, મૂરખા, વહેમી કહે છે—કહે છે કે હાથ! હાથ! વર મરી ગયો એટલે જીવાન સ્ત્રીઓના વાળ ખોડાવવાના!

સૂત્રધાર: અરે, હવે તો છતે ધણીએ અને કુંવારી છોકરીઓ પણ વાળ કપાવે છે!

ચન્દ્રવદન મહેતા: હાં. હાં, એ જ પેટમાં દુખે છે ને! જરા સુધારો સંખાતો નથી. એ કંઈ અસ્તરો લઈ માથે છેદલો નાંખર ફેરવતી નથી. વધારે સુંદર દેખાવા એમ કરે છે. તમે-તો જેમ અને તેમ બેંડે કદરૂપું કરવાના ઉપાયો કરો છો.

રંગલો: પણ હવે આ ટાલિયું બંધ કરશો ?

મુત્રધાર: તું તારે તાપીદાસવાળો દેખાવ શરૂ કરાવ. આ બાકી મારે અમે અંદર નક્કી કરીએ છીએ.

રંગલો : ક્યું કપાળ તમારું નક્કી. બને એવા જિંદી મળ્યા છે !

ચન્દ્રવદન: (ચોપડીમાંથી શોધી) બુઝો, આ નર્મગલ આવૃત્તિ બીજી, પાનું ૨૪૫. કવિએ શું લખ્યું છે વાંચો. 'વંધ-વ્યગિન, નાટકશાળામાં દેખાડાબાધી લોકોના મન ઉપર ઘણી જ અસર થશે અને પછી લોકો વિધવા સ્ત્રીઓના પુનર્વિવાહ ખરેખર કરવા માંડશે અને—'

[આગળ વાંચવા જતાં મુત્રધાર થોડું ડૂટવી ફેંકી દે છે. અને બંને અંદર જાય છે.]

(રંગલો : એ પણ એક રંગ છે ને ? આજે સો વર્ષે પણ નર્મદાશંકરનાં લખાણો સામે જ વાંધો ! અને આપણે મુધરેલા કહેવડાવીએ છ ! સાંકે છે કે કવિ આજે જીવતા નથી, નહિ તો લોક એનું ખૂન કરત...)

મુત્રધાર: (જરા આગળ આવી) એઈ ! શા કારણે કરે છે ? તાપીદાસવાળો પ્રસંગ ચલાવતો ?

રંગલો: હા, હા, હા, હા... બૂલી ગયો. વાર બા વાર. અરે અમારા તાપીદાસ શ્રેષ્ઠ ! આવો બા આવો. આ તમારી અગાથી-કે અટારી. (તરફેણ લાવી) આ લો તમારા ગાદીતરફિયા, અહીં મિરાનો.

[પાંચડી પહેરણ અને ઝીણું ધોતિયું પહેરી, થોડા તાપી-દાસ લહેકાવા લહેકાતા પ્રવેશે છે અને ગાદીતરફિયે ગોઠવાય છે. દરમિયાન રંગલો ક્યાંક અદ્દશ થઈ જાય છે.]

તાપીદાસ: (તખ્તાની નીચે જોઈ) અડે વાહ. હડિકિસન-
ડાસ સેઠ ! કાં ચાધલા ?...એમ, એમ, ડડસન કડવા ? વા ભાઈ
વા ! હા, હા, કડો ભગવાનને પડસન. ખડાખડ છે, ખડાખડ છે...હા,
આપડે તો અહીં જડા બેઠા છીએ. હાર્ટો...પઢાડજો, પઢાડજો
ક્રાઈ વાડ... હીહીહી... (ખીજને) જેકિસનભાઆઆઈ ! કાં
વળી અટાડના પોડમાં...હં...હં...હા ભાઈ હા. કંઈ ઘડસંસાડ
ચલાઈવા વગડ ચાલે છ ? કેમ, બજાડના સા ખગડ છે ?...એમ ?
ટાડે લેજો, આપડા પચાસ સેર ગુલામખાખા.... હા, હા, ટમાફું
જેવું ઢાન. મને પણ ટેજીજ બેસે છે. અડે સેઠ, હજીડ ઠસે હજીડ !
હા, હા, આવજોની... ટાડે પેલું ભૂલતા નહિ....જેજે. (ત્રીજાને)
કેમ સેઠ ! સું ભાવ ઢાડો છ, ટેજીજ ને ?...હા, હા. ટમને જડા મંડી
બેસે છ ? જડા ઉઠલો ખાઈને ટો ટેજીજ છે ! હાર્ટો...ટો લેજો
આપડા પચાસ... હા. હા. જે જે. "

...અડે આવોની, આવોની, આ બાબુઠી, ઘણે ડા'ડે મઈળા.
આ બાબુ ડાડર છે, આવો, આવો...

[અંબા સેઠાણી રૂબાબમાં પ્રવેશ છે.]

અંબા: (તાપથી જ) આ જુઓ, તમારે અહીંઆં બેસવું હોય
તો બેસજો ને નહિ બેસવું હોય તો નહિ બેસતા, પણ હમણાં
મારી બેનપણીઓ અને સાહેલીઓ આવવાની છે તે અમે અહીં
ગરબો ગાવાના છીએ.

તાપીદાસ: અહીં ગડબો ગાવાના છો ?

અંબા: હા, હા. અમે કંઈ તમને કાઢી નથી મૂકવાના. એ
તો તમે, તમારું કંઈ હોય તો સ્ત્રીઓને નથી બોલાવતા, અમે તો

કદીએ છ કે ખેસો હિંમત હોય તો.

તાપીદાસ: હે, એટલે મું ? હિંમત હોય ટો ? ટે મું અમાડામાં અહીં ખેસવાની હિંમત નહી, હેં ?

અંખા: તો ખેસજો. પણ વચ્ચે ટકટક ના કરતા.

તાપીદાસ: પણ હું કે છ મું ? હું અમાડા દેખતાં અહીં મડખો ગાસે ?

અંખા: હા, હા, હા, હા, હા.

તાપીદાસ: અડે કંઈ વાટ છે ? સાલા ખેંડાઓનું કંવા મું ખેડું છ ?

[ગંગાદાસ શેઠ પ્રવેશે છે.]

ગંગાદાસ: કેમ તાપીદાસ શેઠ ! શું છે ધમાલ ?

તાપીદાસ: કંઈ નહિ. આ જુઓને, આ સાક્ષા આજકાલના ખેડા—

અંખા: ચાલો, ગાળો ન દેતા ! જુઓને ગંધુભાઈ ! આજે અમે અહીં ગરખો ગાવાના છીએ, તે જરા મેં એમને કહ્યું; તેમાં તો આવડો હોજો ચઢાવે છે. જાણે અમે એમ ખી જવાના હૃષ્ટ્યું.

ગંગાદાસ: અરે ના ના ના ના, આટળા ન થાઓ. ગાઓની ગરખો, અમે પણ સાંભળશું. એ દિવસ ક્યાંથી ?

અંખા: ઠીક, ઠીક. લો ચાલો, ચા બા મોડકાતું ? હું તૈયારી કરું છું, જરા સમજાવવો એમને.

[જાય છે.]

ગંગાદાસ : હાય છલુકો ! તાપીદાસ શેઠ, શેઠાણીનો તાપ બહુ બે !

તાપીદાસ : અડે આખો ને આખો બળી ચાલ્યો. આ બુઝોની, આપડી સામે ગડમો ગાવા નીકળી છ !

ગંગાદાસ : તો ગાવા દો ની ? બુઝોની શેઠ, આપણે બહાર જાનામાના રાધાના ગરબા સાંભળવા જઈએ છીએ ને—આપણે એમ સમજવું.

તાપીદાસ : હા ભાઈ હા, બીજું સું હાય ? આ ટો આ પેલો નડમડાસંકડ કવિ મૂઓ છ, ટે પેલા ડાંડીઆમાં કંઈ ટાલણું લખે છ ટે વાંચીને આ ઉશ્કેડાય છે. હું ટો બહુ ચે ના કહું છ, કે એ જાણું આપડા ઘડમાં નહિ, પણ એ માને જ સાની ?

ગંગાદાસ : શેઠ, મારી ગરીબની સલાહ માનશે ? મારી સાથેજ હમણાં એક ભુવો આવેલો છે. નીચે જ જોમો છે, શેઠ ! ભુવો તે ભુવો બલબલી તીખી બૈરીઓને નરમ થેંસ કરી નાખે છે. એક બેચાર રૂપિયાનો ખરચ, પણ બૈરી સદાની ગુલામ !

તાપીદાસ : અડે ભાઈ ! એ પણ કડીને હું કંટાઈજો. બહુ ડોડા ખાઈદા, બાઢા લીઢી, પણ...

ગંગાદાસ : અરે, આ તો ઉત્તરનો—કહે છે કે પંજબનો બંગાળી ભુવો છે. પંજબના બંગાળી બહુ હોશિયાર આવે છે. આટલું કીધું છે તો એક વધારે. અજમાવી તો બુઝો ?

તાપીદાસ : ટમારી ખાટડીનો માણસ છે ?

ગંગાદાસ : હા, હા, સો ટકા. મારી પોતાની બાયડીને મેં વશ કીધી છ ને ? અરે, બીજું કહું ? બુઝો કોઈને કહેતા નહિ :

તમારાથી શું ખાનગી છે ? એક માદળિયું મંતરી આઈયું તેથી તો વહુને અધરણી આઈવી છે, અધરણી !

તાપીદાસ : ટો બોલાવો, બોલાવો હમણું જ.

ગંગાદાસ : (ત્યાંથી જ નીચે) ! એ પરસોતમદાસ એ પરસોતમદાસ ! આવો, આવો, ઉપર આવો; સાથે ભુવાળ મહારાજને પણ લેતા આવો—આવો, આવો, શેઠ બોલાવે છે. આ—આ આજી દરવાજાનો દાદર છે.

તાપીદાસ : હા, હા, કહોની, માડા નામઠી જડા આધડો કડોની ?

ગંગાદાસ : ના, ના, આઈવા એ તો.

તાપીદાસ : માડા ધડમાં જડા ખખડ ન પડવા કેટા. એ આવે ટો વાટ જડાઆઆ ફેડવી નાખજો.

ગંગાદાસ : અરે હાસ્તો, એમાં કહેવાનું હોય જ નહિ.

તાપીદાસ : એ ટો, ટમે ટો સમજી છો પણ ભુવાળને કહેવાનું.

ગંગાદાસ : અરે એ પણ સમજી જ જશે. એનો પરચો તો જોજો ? મનના વિચાર જાણી લે છે, તમે જોજોની !

તાપીદાસ : હા ભાઈ હા, વિડ્યા કાઈના બાપની છે ?

ગંગાદાસ : આને તો હાજરાહજીર વશ છે. બાપરો ભૂત વશ છે, બહુચરા માતા વશ છે, અને હનુમાનજી પણ વશ છે. અરે શેઠ ! મોંમાંથી નારીએલ કાઢે છ ! આવડું મોટું નારીએલ ! સ્યો બેસો, હું જરા દાદર પર જોઈ—આઈવા કે નહિ.

તાપીદાસ: હા, હા. ડરો નવો કેની ! ડાડડ જડા જૂનો છે. પેલી ડોડી ખાંઢી છે, ટે પકડવા કેન્નેની.

[કંઈકવાર રહીં બુવો પરસોતદાસ અને ગંગાદાસ આવે છે. બુવો લાલ ડોળા કાઢી હાથથી ભુરકી નાખતો હોય એમ શેઠ સામું જુએ છે અને શેઠ ભણા થઈ બીકના માર્યા હોડે છે. ગંગાદાસ એમને આત્મીયતા આપતાં, પકડીને પાછા તકિયે બેસાડે છે.]

ગંગાદાસ: અરે શેઠ, તમે શા માટે ગભરાઓ છો ? એ તો જરા એનું બોર બતાવિવું. બેસો બેસો.

બુવો: સેઠ! દેખ, તેરી ઓરત તેરે કાળૂમેં નહીં...

તાપીદાસ: એ સું કહ્યું ?

બુવો: મેં સમજાતા હું. તેરી ઓરત તેરે હાથમે નહીં, ઓર તૂ હિસકો હાથમે હો.

તાપીદાસ: હાં, હાં. (હસતાં) સચ્ચા ! સચ્ચા ! એમ જ હે.

બુવો: મેરે સામને દેખ-આંખોં મેં દેખ !

[હાથમાંની ઠીકરાની નાની સગડીમાં જરા લોળાન નાખીને]

અજ તેરા અચ્છા વખત આ રહો હૈ. તૂ શેરકા બેપાર કરેગા જિસમેં બહોત ધન કમાએગા.

તાપીદાસ: હાં, હાં. ઓડ એ બાયડી કા કયા ?

બુવો: ઓરત તેરી ચુલામ હો. સકતી હૈ, મગર થોડી તકલિફ હૈ...

તાપીદાસ: (ચપ કરતો) અડે જડા હીમે બોલો ભુવાજી, હીમે હીમે! એ હાંલળસે ટો માડો કાટ વાળી નાખસે.

ગંગાદાસ: અરે મહારાજ! જે હશે તે શેઠ કરશે—એનું કંઈ કરી આપોની, આપજી? બડી કિરપા.

ભુવો: રૂપયે પચીસકા ખર્ચા હૈ, ઓર ત્રીન રોજ ઉપવાસ—
ફક્ત ફલાહાર. દુસરા સખ મૈં કર દૂંગા. જપ, જપ,
મંતર, પૂજા... ...

ગંગાદાસ: બસ?

ભુવો: નહીં મૈં એક દોરા દૂંગા. અબી દૂંગા, વહ આઈકો
બાંધ દેના.

તાપીદાસ: હાય-હાય, એ વાલ્લામોષ ડોડો ટો બાંધવા જ
સાની ડે? અડે, મને જીવટો ખાઈ જાય!

ભુવો: સેઠ, જરા દેખો તો સહી. (આંખ મીંચી, કંઈક
મંત્ર બોલી, એક દોરો કાઢીને આપે છે.) લો, જાઓ, અબી બાંધ
કર આઓ. મૈં બૈઠા હું. કયોં નહીં બાંધ સકે?

ગંગાદાસ: અરે હા શેઠ! એમ શું હિંમત હારી જાઓ છો?
બૈરાને દોરો બાંધવો તેમાં શી મોટી વાત છે? મેં તો કંઈ દોરડા
બાંધી નાઈખા!*

તાપીદાસ: અડે ભાઈ, પણ તમારી બૈડી જુડી અને માડી
બૈડી જુડી!

ગંગાદાસ: અરે, બૈરાં નામે એક! જાઓ મારા શેઠ, એમ
હારી શું ખાઓ છો? ચાલો, હું આવું છું સાથે.

તાપીદાસ: ના, ના, એમ ટો હું જઈસ. પણ—

ગંગાદાસ: અરે પણ ને જાણ. (વીંધુ એ મોતી) ચાલો લો, પકડો દોરો ! બેઠો.

[શેઠને બિલા કરે છે, ગભરાતા બીતા શેઠ આગળ અને પાછળ ગંગાદાસ તેમને તખ્તાના નાકા સુધી મૂકવા જાય છે.]

ભુવો: ઈશ્વરકા નામ લે કે ચકાના.

ગંગાદાસ: હાં, અને હિમત રાખવી. એમ જ સમજો કે જાણે બંગડી પહેરાવવા જ ગયા છીએ. નહિ બંધાવે તો ધરણીની લાલચ આપવી.

પરસોતમદાસ: અરે ધરણીની લાલચ આપી કે ગમે તેવી સ્ત્રી પણ ગુલામ !

ભુવો: દક્ષિણા લેનેકા બાકી હૈ.

ગંગાદાસ: એની જરા ફિકર નહિ કરો. શેઠ જરૂર આપશે.

આનંદાન ઇસમ છે.

ભુવો: હાં, હાં, વહ તો હોગા હી.

ગંગાદાસ: એ ઝોરત બડી તેજ હૈ. બાત અવસા હૈ, ભુવાળ ! કે બાઈ બોત નારિતક હૈ. નહિ દરસન કરેનેકું જાતી, નહિ પતિકુ પ્રભુ સમજને પૂજતી, ઝોર બહાર નદીકિનારે ફરવા જાતી ઝોર કબી કબી અંગરેજ સિખવાની બી બાત કરતી હૈ.

ભુવો: હં, હં, ફદેમેં પડ ગઈ હૈ.

પરસોતમદાસ: હા બાપજી, એમ જ છે. એ અબી સુધારા ચલતા છે, એ પવન લગ ગયા.

ભુવો: તો ક્યા હો ગયા ! એક ચપટી રાખ ઓર એક એસી ફૂંક, દેખો—કુઉહીડ ! ઇતનેમે' નિકાલ સકતા હું. મગર દેખો...

પરસોતમદાસ: શેઠ આપવા.

[મરેલા માણસ નેહું ડાચું કરી, લથડાતે પગે હતાશ થએલા શેઠ આવીને બેસે છે.]

ગંગાદાસ: કેમ શેઠ ! બાંધ્યો કે ?

તાપીદાસ: અડે ભાષ ! બૈડી તે કાઈકી બંધાઈ છે ? ટેમાં વળી આ અમાડો ડાગીતો !

ભુવો: કુછ પરવા નહીં. હમ સખ કરેંગે. અચ્છા, વહ દોરા લા હો. (દોરો લે છે) દેખો. અખ હમે' પાંચ રૂપયા ઓર દો, ઓર વહ પચીસ ગંગાદાસ સેકકો દે દેના. આજ રાતકો મૈં સ્મશાન બાઉંગા. ઓર બાખરે ભૂતકો બુલવાઉંગા. ફિર દેખો, અરે શેઠ ! તુમ્હારે પાંચ ધોવેગી, પાંચ.

ગંગાદાસ: ચરણામૃત લેશે, ચરણામૃત ! લલલલીએ લીધા છે.

તાપીદાસ: લો ભાષ ! કુપિયા-ટમે બણો ને ટમાડો ધડમ બણે. હું ટો આપી છૂટું. અડે એક આઠ ડિવસ પણ ટાબે ને ટાયે ખસ. આટે સાલો કાંઈ અવટાડ છે ! એ બઢા પેલા નડમકાશ'કડના કાડરહાન છે.

ભુવો: ઉન્હકી સુરત તો એક દશ દેખને દો ?

તાપીદાસ: ટે ટો હમણાં અહો' એની બેનપણીઓ સાહે ગડખો ગાવાની છે, ટાડે નેનેની એનો ઠસો ! પાડકા પુકુસ સાહે ટો આમ પટપટ વાટ કરસે.

ગંગાદાસ: ત્યારે ખેઠા જ છીએ ને નિરતિ !

તાપીદાસ: હા, હા. ટમાકુંજ ધડ સમજીને ? આ લો, વડધોડો આપવો લાગે છે.

[અંબા શેઠાણી તાપમાં જ પ્રવેશ કરે છે. પાછળ બહેનોનું ટાળું છે.]

અંબા: હા, હા. અમારો તો વરધોડો. એક વરધોડો આવ્યા'તા તે આછો હતો. હશે. જુઓ, ખેસવું હોય તો ખેસજો; પાછળથી ખોટી ટીકાઓ ન કરતા. બધા આવ્યા છે. અમે કંઈ તમને અહીં ખેસવાની ના નથી કહેતાં, પણ બાળુ નહિ જોઈએ. (ટાળું આવે છે.) આવો આવો આ બાળુ. એ તો એ લોકો ખેઠા છે. છો ખેઠા, આપણે શું ? આપણે તો ગરબા ગાઈશું, અને પછી જોઈએ તો નીચે ખેસીશું.

ગંગાદાસ: હા હા, અંબાભાણી ! ગાઓની, અમને તો ગરબા સાંભળવા બહુ ગમે.

અંબા: હારતો, શા માટે નહિ ગમે ! ધરનાં ખેરાંઓને ગોંધી રાખવાં, અને પારકાં ખેરાંઓના ગરબા સાંભળવા કોને ન ગમે ? કેમ ખોલોની, હવે કેમ જીભ સીવાઈ ગઈ ?

તાપીદાસ: (ધીમેથી) ટમે કાં એને ચગાવો છ ? એની જીભ ટો આવડી નવ ગજ લાંબી છે, નવ ગજ !

અંબા: ચાલો, ગોઠવાઈ ગયા કે ? હં, ઉપાડો હવે.

[બધાં બરાબર ગોઠવાય છે, અને ગરબો ગવાય છે. બાળુમાં શેઠીઆઓ ધીમી તાળી આપી રસમાં તદલીન થતા જાય છે.]

ભૂંડી લાલ છે બીરી મુંબાઈ શહેરમાં બે.
 લિંચુ કાષ્ટનું ન આવ્યું રે, રૂ ને શેરમાં બે.
 રૂ ને શેરમાં જીવાનીઆ બહુ મૂઆ બે;
 પડ્યા બે, તેના પેટમાં પણ ફૂવા બે.
 લાગી આંચ તે તો ઝાળની સરવને બે;
 આપે રોકકું નાણું તે ક્યાંથી નવ કને બે.
 લહું આવીઓ દુકાળ શું આકરો બે;
 વર્ગ પહેલા બીજનો આવ્યો મરો બે.
 મુંબાઈ ઇન્દ્રપુરી જેવી સોહામણી બે;
 કવિ આંસુથી જીએ છે હાલ તે ભણી બે.

[ગરબો ગાઈ રહે છે અને બધાં વીખરાય છે.]

અંબા: ચાલો આપણે નીચે બેસીએ, ચાલો. તમારે કંઈ પાન-પાણી ભેંધ્યો છે? તો મોકલાવું.

ગંગાદાસ: ના, બાબી ! ના. તમારી મહેરબાની છે તે જ બસ છે.

તાપીદાસ: ભેંચું ને, આ ગડબો પણ પેલા નડમડાંકડનો !

ગંગાદાસ: આપણને માટે લઈએ લાગે છે.

તાપીદાસ: અડે હા ડે ! એ વાલ્લામોઘને બસ હમણું નડમડાંકડનો જ ડંગ લાઇગો છ. એ જે લખે છ તે જ વાંચે છ.

ગંગાદાસ: એ તો શેક વહી ગયેલો છે, વહી ગયેલો. મીરજાસંગના ચકલામાં રામજીઓના નાચમુજરામાં બપ છે, નાચમુજરામાં !

તાપીદાસ: અડે, મેં પણ ઘણી વાટો સાંભળી છ; પણ સું કરીએ ?

ભુવો: વહ કોન હૈ નર્મદાશંકર ?

પરસોતમદાસ: અરે હે, ભુવાળ ! લોક એને કવિ કહેતા હે કવિ !

ભુવો: શાયર ? વહ લોક તો બહોત શોકીન રહેતે 'ટૈ'.

પરસોતમદાસ: હાં હા. એ બી એસા હે. મગર ઓરતોકું પરદેહી બહાર નિકાલતા હે.

ભુવો: હં હં, એસા ? તો જરૂર દાલમેં કુછ કાલા હોગા !

તાપીદાસ: અડે એણે તો ટો આ માડી બૈડીને ચઢાવી મૂકી છ. છેક છકાવી મૂકી છ. ભુવાળ ! ભુવાળ ! સુઢાડો, સુઢાડો ! વાલ્લામોઈ સવાડ પડે છે ને સુઢાડાનું નામ લે છે. હહે છ કે અમે ભણવા જમ્મું ! અમે મંડળ કાઢસું, ટે મું બૈડાંઓ નોકડી કડવા જસે અને આપડે હવે ચૂલા સંભાળવાના એમ ?

ભુવો: હી હી હી હી. ક્યા જમાના આતા હૈ ? મગર ચે સબકા ઇલાજ મેરે પાસ હૈ. ઓરતકી જાત ! વહ ક્યા કર સકતી હૈ ?

ગંગાદાસ: અરે તે જ તો બાપળ ! આ અમારા શેઠનું કંઇ કરી આપો તો ઠીક. રૂપિયા તમારે જેટલા જેઇએ તેટલા લેજો, જે ભૂત-ડાકણ સાધવા લાગે તે સાધજો, પણ આ છટપટાટને તો એક વખત બાંધી આપો.

તાપીદાસ: અડે, ચપ ! ચપ ! એ આવી.

અંબા: હ્યો, આ વળી કંઈ તમારો શેરસટ્ટાનો વરઘોડો હશે—આ તાર.

ગંગાદાસ: હૈં ! ટાડ આઈવો છ, ટાડ? હાય હાય.

ભુવો: યહ કયા ચીઝ હૈ !

અંબા: અરે કયા ચીજ શું? બળ્યો તાર છે, તાર ! એમાં ગભરામણુ શાની થાય છે? એ કરે છે ને ધંધા શેરના, તે હોળી સળગી હશે.

તાપીદાસ: વાંચો વાંચો સેઠ, ભુઓની?

અંબા: આટલો તાર વાંચતાં પણ આવડે છે ?

તાપીદાસ: અડે મેડ વાલ્લામોઈ ! હું સુ સમજે ?

અંબા: હું નહિ સમજું ? તમે જ સમજીને બધી ધાડ મારો છો તે ખબર છે.

ગંગાદાસ: અરે શેઠ, આ તો મોંકાણુના સમાચાર છે.

તાપીદાસ: હાય હાય. પાધડી-ભુગડા ઉટાડો ટાડે ટો.

ગંગાદાસ: તમારા કાકાના સાહુ ગુજરી ગયા.

તાપીદાસ: અડે ભગવાન ! ઓ માડા કાકાના સાહુ ડેએએ.

અંબા: ઓ રામ ! એંસી વરસે માણુસ ગુજરે તેમાં પોક શાની મુકો છો ?

તાપીદાસ: અડે ચુપ કે' વાલ્લામોઈ !

અંબા: ચાલો, ગાળ ન દીધા કરો—શોભતું નથી તમારું મોં.

તાપીદાસ: અડે મેડ, વાલ્લામોઈ ! વાટો સેની કડે છે ?

બોલાવ ટાડી બેનપણીઓને.

અંબા: કેમ ?

તાપીદાસ: ટે પોક મૂકવી પડસે, ફૂટણું બેસાડવું પડસે. કાકાના સાદુ જેવા સાદુ ગુજડી ગયા, ટે કંઈ ફૂટણા-પાથડણા વિના ચાલસે ?

અંબા: હા, તો ફૂટશે !

તાપીદાસ: અડે કાણુ છે હું ટે ? કંઈ ફૂટતા વિના ચાલસે ?

અંબા: ડામ ! ફૂટશે એમ ! વાંચો પેલા કવિ નર્મદાશંકર શું કહે છે તે. એ તો બધા જોતા રિવાજો છે, વહેમ છે, અધોગતિએ પહોંચવાના રસ્તા છે. હું કંઈ ફૂટવાખૂટવાની નથી. એ શા તમાશા ?

તાપીદાસ: અડે, એમાં ટને ટમાસો ડેખાય છે ? લૌકિક કડયા વિના કંઈ ચાલે ?

અંબા: હા ચાલે. મારા ઘરમાં જોતા રિવાજ નહિ.

ગંગાદાસ: અરે અંબા લાભી ! પણ એમ છે—

અંબા: બેસો બેસો, બેયા તમને. સદા કર્યા કરો, સદા !

તાપીદાસ: અડે પણ આ ટે માંડું ધડ છે કે તાંડું, વાલ્લામોઈ !

અંબા: માઈ ને તમાઈ બનેતું.

તાપીદાસ: જુઓ, જુઓ, આ પેલા નડમડાસંકડે આને કેવી છકાવી મુકી છે ટે. જુઓ ભાઈઓ, જુઓ. અડે મેડ મોઈ, એ ટે બડચાલનો માણસ છે.

અંબા: ખબરદાર, એને વિષે ગમે તેમ નિંદા કરી છે

તો ! જાઓની હિંમત હોય તો એની સાથે વાત કરવા ? તે તો પાણી નથી, અને નકામી એને ગાળો દો છો ! એ શું ખોટું કહે છે ? મુઆ પછાડી ફૂટવું એ મૂરખતું કામ છે.

તાપીદાસ : (આજ્ઞાથી) ટાડે ફૂટવું પડશે.

અંબા : (જોરથી) હું નથી જ ફૂટવાની.

તાપીદાસ : (ખીજમાં) ઓ વાસ્તામોઈ ! ચોટલો ઝાલીને કુટાડીશ.

[ભ્રમો થાય છે]

અંબા : અરે કુટાડ્યા ! આ લો, હું ચાલી બહાર, તમારે જે કરવું હોય તે કરજો.

[જાય છે.]

તાપીદાસ : હાય હાય કે માડી વહુ !

અંબા : (પાછી આવી) મને શા માટે ફૂટો છો ? હું તો જીવતી જાગતી છું હજી !

[જાય છે.]

તાપીદાસ : આ જીઓ સેક, આ જીઓ સુઢાડો ! મું ઠવા બેઠું છું ? મું ઠસે હવે દુનિયાનું ?

પરસોતમદાસ : અરે ભગવાન !

તાપીદાસ : ચાલો સેડીઆ ! કંઈ કાકાના સાદુને ફૂઈટા વિના ના ડખાય. એ નહિ ફૂટે ટો આપડે ફૂટીએ.

ગંગાદાસ : હાસ્તો, કંઈ ફૂટકો છે ?

તાપીદાસઃ આવો ભાઈઓ, ટમે છો ટો માડો લાજ ડહી છે.
ઓ માડા કાકાના સાદુ ડેએએ....

[પોક મૂકે છે.]

ગંગાદાસઃ હૈય, શેઠ ! ધરકું પાન હવું...

[પોક મુકાતી નય છે, અને ગંગાદાસ
આશ્વાસન આપતા નય છે.]

જેવી ભગવાનની મરજી. (જીવ્યા એટલા જવાના)....

તાપીદાસઃ અડે હું જીવટડ જીવટો ડહો અને કાકાના સાદુ !
ટમે મને કલ્યાણકાવ્યા વિના કાં એકડમ ચાઈલા ગયા ડેએએ...

[પોક મૂકી છેડો વાળી રડે છે, પછી
ગંગાદાસ આશ્વાસન આપતાં]

ગંગાદાસઃ અને ચાઈલા ગયા તો ચાઈલા ગયા, પણ અમને
સાથે કેમ નહિ લઈ ગયા રેએએ...

પરસોતમદાસઃ અને ગયા તો ગયા, પણ તાંધી ખખર
આપવાની તજવીજ પણ કેમ નહિ કરતા ગયા રેએએ...

તાપીદાસઃ અડે ભાઈઓ ! આ ખેડાં નડી ફૂટે ટો આપડે
ફૂટવું પડસે ડેએએ...

ગંગાદાસઃ એ માટે અમે તૈયાર છીએ રેએએ આવા કાજગરા
મેાત માટે ફૂંછટા વિના કેમ ચાલશે રેએએ. હ્યો ચાલો, ઝીલો.

[તાલ દાદરામાં રાજીઓ શરૂ કરાવે છે.]

લાડડા રે, અગર ચંદનના ઓરડા, ઓય રે લાડા હાય હાય !
લાડડા રે, સુખડ રચીઆ કમાડ, ઓય રે લાડા હાય હાય !

લાડડા રે, સાગ સીસમના ઢોલીઆ, ઓય રે લાડા હાય હાય !
લાડડા રે, ગલવટ ગાલમશુરીઆ, ઓય રે લાડા હાય હાય !*

[એટલામાં ધીમે રહી તાપીદાસ શેઠ
હજળા આવી ધબકાક ધબકાક તાલમાં
ચલતીમાં લઈ લે છે.]

તાપીદાસ: હાય ! હાય ! સાડા હુટા !

હાય ! હાય ! સેજે સૂટા.

હાય ! હાય ! ટૂટી પકારીએ

ગંગાદાસ: હાય ! હાય ! બે દિવસમાં

હાય ! હાય ! ખખર ના ઝીંધી,

હાય પરાણા ! હાય ! હાય !

હાય રે ચુડી હાય ! હાય !

પરસોતમદાસ: એમ શું ફૂટો ? હાય ! હાય !

બોલ્યું-ચાલ્યું હાય ! હાય !

માફ નહિ ઝીંધું, હાય ! હાય !

[સૂત્રધાર ને પાછળ રંગલો ધસી આવે છે.]

સૂત્રધાર: બંધ કરો ! બંધ કરો ! આ તમારો બંધ કરો.

ત્રેક્ષકો વિરોધ કરે છે.

રંગલો: ત્રેક્ષકોથી પોતાની આવી મશ્કરી સહી શકાતી નથી.

બંધ કરો ભાઈ !

સૂત્રધાર: અરે બંધ કરો ભાઈ ! પડો નાબો, પડો !

[બે ત્રણ જણા પોક મૂકતા રહે છે.]

પડો

અંક ૩ નો

[બહારનો પડદો ઊપડે છે. બહારની રંગભૂમિ ઉપર રંગલો અને સૂત્રધાર પ્રવેશ છે. અંદરની રંગભૂમિનો પડદો પડેલો જ છે.]

સૂત્રધાર: સાંભળ્યું ?

રંગલો: સાંભળ્યું.

સૂત્રધાર: શું સાંભળ્યું ?

રંગલો: એ જ સાંભળ્યું.

સૂત્રધાર: પણ બોલી મરને, શું સાંભળ્યું ?

રંગલો: સાંભળ્યું.

સૂત્રધાર: રંગલા !

રંગલો: છ !

સૂત્રધાર: લોક શી ચર્ચા કરે છે ?

રંગલો: (લોકની ચર્ચા જાતજાતની. નહિ પૂછકું, નહિ શીંગકું.

સૂત્રધાર: અરે, પણ આ પ્રવેશમાં તો કવિના ખીજ લગનનો પ્રસંગ આવે છે !

રંગલો: છા આવે. લોકોને લગન જોવા બહુ ગમે છે. અને વખત આવે લગન કરવા પણ બહુ ગમે છે.

સૂત્રધાર: જા જા હવે. ફટલાક લગન તો લોકોથી દેખ્યા પણ નથી જતા.

રંગલો: તો તે આંખ બંધ કરીને જુઓ છે.

સૂત્રધાર: હવે ટકટક રહેવા દે. ને સાંભળ. કવિએ પુનર્જન કરાવવા બાળવિધવાને તૈયાર કરી હતી ને વરરાગને થે તૈયાર કર્યો હતો. અને જાહેરમાં લગ્ન કરવાનો નિર્ધાર પણ કર્યો હતો.

રંગલો: તો તો ઢોલીની જ ખામી !

સૂત્રધાર: પણ ખરી વાત તો એ છે કે, વરરાગને એના વડીલોએ બારણે તાળું મારીને ગોંધી દીધો હતો !

રંગલો: એ ખી ફીક તાલ. પરણ્યા પછી તો બેડી બંધાય છે, પણ આ તો લગ્ન પહેલાં કેદ ! પછી ?

સૂત્રધાર: પછી તો આપણા કવિ ! એમનાથી સાંખ્યું કેમ જાય ? આપણે એ બતાવવું છે !

રંગલો: હા, હા, હારતો. એ જે થવાનું હશે તે થશે; એમ નાટકમાંથી કેટલું કાપ્યા કરીશું ? પણ એ ખરી બનેલી વાત છે ને ?

સૂત્રધાર: હા હા, ક્તાએ લખી છે ને ? વળા કવિના વંશજ ન્યોતીન્દ્ર દવેની સાક્ષી છે.

રંગલો: અરે ત્યારે તો ઝુકવો, લાડા ! એમ ખીધા કરે શું થાય ? થવા દો. રાખો, આ સમને શેરી, અને અહીં આ કવિનું બારણું. કેમ ? ચાલો તમે ખસી જાઓ કે આ પડદો ખસેડો. કવિનું સરસ્વતી મંદિર.....

[પડદો ખસી જાય છે. રંગલો અંદર ચાલ્યો જાય છે. ખૂણામાં ઠાલીગવરી પૂજા કરતાં બેઠાં છે. ઇન્દિરાનંદ અને સવિતાનારાયણ બેઠા કવિ સાથે મસલત કરતા દેખાય છે.]

નર્મદ: એમ ? એ હદ સુધી વાત પહોંચી છે ?

સવિતાનારાયણ: હા હા. એ બિચારો તો તૈયાર છે, પણ બોંધી જ રાખ્યો છે ને ?

નર્મદ: ઓતારી ? એ પણ જખરો જીલમ ! મેં છોકરીને તૈયાર કરી અને આ એક જાહેર લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું, ત્યારે આ ફજેતો ! કેટલી ખરાબ દુનિયા છે ?

ધન્દિરાનંદ: આપણે એક વાર જરા જોઈ આવીએ તો ?

સવિતાનારાયણ: અરે ભાઈ ! કંઈ વળે એમ નથી. છતાં જોવું હોય તો ચાલો.

નર્મદ: હા હા, જુઓ તો ખરા ? નહિ તો પછી જોઈ લઈશું. અખમ્મડીમાં જ પાછા આવજો હં.

[ખંતે જાય છે. ડાહીગવરી પૂનમથી બહાર આવે છે.]

ડાહીગવરી: સાંભળ્યું ? હું પૂનમમાં બેઠી તે પહેલાં મને આપણા રવિભદ્રે કહેવડાવ્યું, છ તે કહ્યું છું.

નર્મદ: શું ?

ડાહીગવરી: એ જ કે આજે કંઈ નવાજૂની ચશે. ગર્ભ કાલે તો કંઈ એને મારી છે, કંઈ મારી છે ! બધા એક ચર્ચ ને બિચારી ગરીબ વિધવાને આમ હેરાન કરે છે.*

નર્મદ: કોણે મારી ?

ડાહીગવરી: એ બધાએ મળીને જ. જવા દો ની વાત ? હું તો કહું છું કે તમે એને અહીંયાં બોલાવી લોની ?

નર્મદ: પણ એને મેં ક્યારે ના પાડી છે ? કાલે આવી હતી જ ને ?

ડાહીગવરી: અરે, એમ નહિ ! એમ તો આવે છેસ્તો, રોજ આવીને બિચારી રહે છે; પણ એને અહીં રહેવા જ બોલાવી લ્યો.

નર્મદ: એટલે ?

ડાહીગવરી: એટલે શું ? આ નથી ખમાતું. બિચારી પર આવો જીલમ ? હું તો કહું છું કે એની સાથે તમે જ પરણો તો થે મને વાંધો નથી. આ શું રોજના કહેતા ! વરને તૈયાર કરે છે ત્યારે આવું થાય છે ?

નર્મદ: પણ એ વાત ફૂટી ક્યાંથી ?

ડાહીગવરી: તમે પણ શું તો; એટલું બલુતા નથી ? આપણા લોકો જ ચાડીયા. તેમાં વળી આવું તો ખમાય જ કેમ ? નહિ વાતની વાતો બિભી કરે, તો આની વાત છાની રાખી શકે ખરા ? હવે મારું કહ્યું માનો અને એવાં થીગડાં દેવાનું રહેવા દો.

નર્મદ: તો શું કરું ?

ડાહીગવરી: શું કરું શું—તે તો કહું છું. તમે જ એને પરણો. તમારા ઉપર બિચારીને માયા પણ છે. અને તમે જ એ પગલું ભરશો કે બધા શાંત. નહિ તો એ ગરીબને બધા દુઃખી નાખશે ? રોજ ને રોજના ત્રાસમાંથી તો એ બાપડી બચે તો ખરી. તમારી જ નામરાશિના નામની બેડી પણ શોભશે.

નર્મદ: ડાહી વહુ ! ડાહી વહુ ! શું બોલો છો ? તમે મને

ગળગળા કરી નાખો છો. મારા ધરમાં તમે તો દેવીરૂપે જ—

ડાહીગવરી: ચાલો હવે, એવું ડાહ્યું ડાહ્યું બોલશો નહિ. હું તો ખરું કહું છું કે નર્મદા આવે તો આ આખા ધરનો કારભાર એને સોંપી દઉં અને હું પછી નિરાંતે પાકપૂજા કર્યા કરું.

નર્મદ: ડાહી ! ડાહી ! મારાં ડાહ્યાં વહુ !

[મૂગો મૂગો ત્યાંથી ધીમે પગલે વિચારમાં અંદર જવા માટે છે, અને એકાએક બીજા બાબુથી કોણાહલ વધતો સંભળાય છે ને રડતી રડતી છુટા વાળે નર્મદાગવરી આવીને પડડું નાખે છે. નર્મદાગવરીનું શરીર દેખાવમાં જરા સ્થૂલ છે.*]

નર્મદાગવરી: ઓ ડાહીબેન ! મને બચાવો ! મને બચાવો ! મને મારી નાખી રે ભગવાન ! ઓ મારી મા રે !

ડાહીગવરી: શું છે ? શું છે ? નર્મદા ! આમ ગભરાય છે શું ? પેલાને પણ પગ પર માર મારી પૂરી દીધો છે. હશે. એ છે ને, હમણાં બધું ઠીક કરી દેશે.

[નર્મદ પાછા આવે છે.]

નર્મદ: શું છે ? આ બધું શું છે ?

નર્મદાગવરી: અરે હું તો ત્રાસી ગઈ છું. બહાનું કાઢીને નાંસી આવી છું. મને બચાવો કોઈ.

નર્મદ: પણ છે શું ? તું શા માટે ગભરાય છે, હું બેઠો છું ને ? કંઈ હાથે બંગડી નથી પહેરી. અમે કંઈ તકલાદી સુધારકો નથી: બોલ્યા એ પાળવાના.

[બહારની રંગભૂમિ ઉપર બેચાર વૃદ્ધ જણાતા નાચર મહારથીઓ ધસી આવે છે.]

એક જણુઃ ચાલ નીકળ, રાંડ ! અહીં ભરાઈ છે ? બહાર આવ.

નર્મદઃ ખખરદાર ! એને ગાળ ભાંડનાર કોણુ છે ?

ખીન્નેઃ કવિ ! આમાં વચ્ચે પડવામાં સાર નથી.

નર્મદઃ હવે જાઓ જાઓ, થાય તે કરી લો. બિચારી ગરીબ વિધવાનું લોહી પીઓ છો ને ઉપરથી સરનેરી કરો છો ?

બેત્રણ સાથેઃ નર્મદાશંકર ! નર્મદાને સોંપી દો, નહિ તો જોવા જેવી થશે.

[નર્મદાશંકર નર્મદાગચરીને પેતાને હાથે બેઠી કરી, આશ્વાસન આપતા અંદર લઈ જાય છે. દરમિયાનમાં સવિતાનારાયણ અને હંદિરાનંદ પાછા આવે છે.]

એકઃ મોટો કવિ થયો છે, સુધારક નહિ જોયો હોય તો ! આ આબ્યા બે જણા—એના શાગરંદો.

ખીન્નેઃ હવે કવિનાં કરતૂટો કયાં આપણે નથી જાણતા ? લાવો, લાવો પેલી ગાંડને આપણે ખેંચી જ જઈએ. એમ કંઈ પારકી સ્ત્રીને ઘરમાં રાખી શકાય એમ છે ?

ત્રીન્નેઃ સાજો દુષ્ટ, નીચ...

સવિતાનારાયણુઃ પણ તમે એની પછાડી શા માટે ગાળો દો છો ? એને મોઢે કહોની ?

[નર્મદ પ્રવેશે છે.]

નર્મદ: શું છે? કેમ સવિતાનારાયણ, શી ખબર?

સવિતાનારાયણ: અરે, તારે ત્યાં તો કશું વળે એમ નથી. એ આશા જ ખોટી.

એક જણ: કવિ ! આનું પરિણામ વિપરીત આવશે. નર્મદાને ધરમાં રાખનાર તું કોણ ?

ખીન્ને: (ખીન્નેને જરા મેથી પાકની જરૂર લાગે છે) જરા ચમકારો પડશે એટલે ઠેકાણું આવશે.

નર્મદ: હવે ફિસિયારો રહેવા દો. અમે તો કરી ખતાવવામાં માનીએ છીએ. નર્મદાનો વાળ પણ વાંકો કરનાર કોણ છે, જોઈ તો ? કોઈ નહિ પરણનાર હોય તો હું પરણીશ. જાઓ તમારાથી થાય તે કરી લેજો.

પહેલો: હવે તમે તો વિધવા-આશ્રમ ખોલો, વિધવા-આશ્રમ !

ખીન્ને: હા, હા, ચેલી સવિતાગવરી બાળવિધવાને પણ એમ જ રાખી હતી ને ?

પહેલો: કવિ ! બાળને અમને સુપ્રત કરો, નહિ તો સરકાર-દરબારે જઈશું.

કવિ: અરે તમારાથી થાય તે કરી લો ને ? આ રહી નર્મદા ! આજથી રહેશે મારે ઘેર.

ખીન્ને: તે તારી કંઈ સગી થાય છે ?

કવિ: અરે, બસ હવે. હા, હા, સગી થાય છે, મારી વહુ થાય છે ! મેં એની સાથે વિધિસરના પુનર્જન કર્યા છે—કહેવું છે કંઈ ? અને હવે જરા પણ ધાંધલ કરી છે તો હું પણ જોવા જોવી કરી દઈશ.

[એ ત્રણચાર જણા એક ખીજની સામે બેસા કરે છે. મૂંઝવણમાં પડેલા દેખાય છે. માંહોમાંહે ઘડઘડાટ બેસું કરે છે.]

અધમ નરરાક્ષસો ! સ્ત્રીઓ ઉપર આ બુલમ ? વિધવાઓની આ દશા ? આવી સતામણી ? પુરુષ યર્ષ ને સ્ત્રીઓ પર હાથ ઉપાડતાં શરમાતા નથી ? ધિક્કાર છે !

એક જણુ : કવિ ! એક પર ખીજ પરણો છો ?

નર્મદ : અરે, બાર પરણીશ ! સમજ્યા ? તમારા જેવા ખીજણુ નથી અમે.

ખીજો : અરે, તો કરવું 'તું' ને પુનર્લગ્ન જાહેર રીતે—ખડુ હિંમત હતી તો ?

નર્મદ : તો તે પણ કરીશું. અમે ખાલી બોલી જાણનારા સુધારક નથી. વિધવાઓના પુનર્લગ્નમાં માનીએ છીએ અને કરી પણ બતાવીએ છીએ. જાઓ, તમારાથી ચાપ તે કરી લેજો.

ચોથો : એ ફક્કડલાઈને શું ?

નર્મદ : ફાણુ બોલ્યું એ, જોઈ મોહું ? ખચરદાર જે કાંઈ ગમે તેમ જીલ ચલાવી છે તો [ઘોડે ચઢીને ડંગોરા લઈને આવ્યા] હતા તે શું કરી લીધું ? જાઓ અહીંથી, કાળે મોઢે. નર્મદા ! નર્મદા ! ડાહીગવરી ! આપો એને સાડી બંગડી ને કંકુ, અને કરો કંસાર—

[દરમિયાન બહારના બળડતા ચાલ્યા જાય છે. ડાહીગવરી બહાર આવે છે.]

ડાહીગવરી ! લ્યો, આજથી આ નવાં વહુ તમારી મદદમાં.

ડાહીગવરી: હું તો કહેતી હતીસ્તો. હવે જ એ લોકો હાથ ધસતા. બેસશે. રોજ ને રોજ એ કળ્યા તો નહિ? હવે મને એ નિરાંત થઇ. હવે હું એ જોઈશ કે મારી નર્મદાનો કાણુ વાળ પણ વાંકા કરી શકે છે ?

સવિતાનારાયણ: ડાહી બાબી ! ડાહી બાબી ! તમે એ આ જમાનાના ખરેખરા સતી જ છો.

ડાહીગવરી: અરે ચલો ચલો, તમે એ કવિ સાથે રહીને એવું એવું બોલતા થઈ ગયા. (કવિને) હવે તમે અંદર આવશો ? પેલી બિચારી છેક ગભરાઈ ગઈ છે, એને આશ્વાસન તો આપો.

[બંને સાથે અંદર જાય છે અને અંદરનો પડદો ખુલે છે. આખી રંગભૂમિ ઉપર ધીમે ધીમે અંધારું થઈ રહે છે. પ્રેક્ષકોની જગ્યામાં તો અંધારું છે જ. અંદર રંગભૂમિથી માંડી બધે અંધારું. એ દરમિયાન

યમ મરણીઆ ધસવું બાઈ ! યમ મરણીઆ ધસવું,
નહિ જળમાં ફસવું બાઈ ! નહિ જળમાં ફસવું.
એ ગીત સંગીતના વાદિનો સાથે સંધ-ગાનમાં
ગવાવું રહે છે.

પુરેપુરું અંધારું થઈ રહ્યું એટલે હાથમાં આરતી લઈ એક શુદ્ધ ગુજરાતી અમૂલ્ય વસ્ત્રાઈકારે સુસજ્જ નવચૌકના બહારના તખ્તા ઉપર પ્રવેશ કરે છે. એના પર સહેજ પ્રકાશ અંદરથી પાડવામાં આવે છે. એ રૂપસુંદરી ઝંઝરના ઝંકાર કરતી અંદરની રંગભૂમિ આગળ જઈ સહેજ પડદો ઊંચો કરે છે, અને અંજરખો,

ગોળ શેઠાવની પાધરી અમે સુંદર ઘોડીઆમાં
સૂળા એવા સમયમૂર્તિ નર્મદને આંખનીએ
વળતારી બહારની રંજમૂર્તિ કપર દોરવી દાવે છે.

રંજમૂર્તિની એક બાજુએથી ચોટપી-ચપીઆ,
ને સુદર દેહદારનાં સૂળા એવી કુમારિકાએ
ચાંદીનો એક બાળક હાંચકી દાવી વરાબર
વચ્ચે મૂકીને બાજુ કપર નહીં અડાથી કાઢી
રહે છે. પેલી નવયૌવના નર્મદને દાવી બાળક
કપર બેસારે છે, અમે પાછળની રંજમૂર્તિ આવળ
નહીં કાઢી રહે છે. પ્રકાશ નર્મદ કપર વધારે
પારવામાં આવે છે અમે મુદેલ સુરે પ્રકાશ
બંધે પથરાઈ રહે એમ નાખવામાં આવે છે.

રંજમૂર્તિની મંદરથી પ્રચંદ અવાજ નીકળ્યા જય
છે-નીંદા દેશસંતા નિરુપ્તી નર્મદની જય !
મહાવિચારક ચારદોપાસક નર્મદની જય !
સમયમૂર્તિ સુખારક નરચાકુંદ નર્મદની જય !
આદ્યમુક કાંવિદર કમ્પીર કવિ નર્મદની જય !

નર્મદઃ આ કુંડું ચાંલળું છે ? લોટાની જયધોળણ ? શું લોટા
નર્મદને આવાં વિશેષજોથી પૂછ્યો ?.....નર્મદ ! નર્મદ ! હજી
તો ક્યાં ? હજી તો તારે કેટકેટલું કરવાનું બાકી છે ? આખી
નિંદગી જય તો ભલે-હજી પણ ચબ્ડોચ તો પૂરો કરવો જ
પડ્યો (એકાએક કોનો થઈ જાય છે, એક દિશામાં જુએ છે.)
શું આવનગરથી પંચા નદિ મળે ? સમકાલીનો-સદયોગીઓ મદદ
નહિ કરે ? (બે ચાર કમકાં ને દિશામાં આગળ વધી) નર્મદ
એમ દારી ખાય એવો નથી તો ! આ નિંદગીમાં જ ચબ્ડોચ પૂરો
યજો ચરે, હજી તો નાટકો લખવાં છે, રાત્યરંગ લખવો છે,

દેશદેશના ઇતિહાસ લખવા છે, ધર્મવિચાર લખવો છે, વીરકાવ્યો લખવાં છે..... નર્મદ ! તારે એકલે હાથે.

[અંદરથી વાદળાંના ગડગડાટના ધ્વનિ આવતા સંભળાય છે.]

હા ! હા ! થવાનું હોય તે થાઓ. ન્યાતગતના ભેદ તોડીશ. ઊંચનીચના ભેદ ભાંગીશ. ચારે દિશામાં કુળવણીનો પ્રચાર કરીશ. સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર કરીશ. જુદા જુદા દાંભિક રીતરિવાજોને નાબૂદ કરીશ. નર્મદ ! ધીરજથી, હિંમતથી, ટેકથી.....તારે જ, કરવાનું છે.

[ફરી થાછા ગડગડાટ—એકાદ વીજળીનો ચમકારો પણ થાય છે. નર્મદ વધારે બહાવરો બની રંગભૂમિ ઉપર વધારે ચેતનથી ફરે છે.]

તો શું થઈ ગયું ? ધરતી ફાટો, આભ પડો, મહં ચોખ્ખો રણમાં પાછાં ડગલાં ભરતો જ નથી. દિલ ! (એકાએક ઉગ્રતામાંથી ક્રોધાળ બની) દિલ ! ક્રોધાળ પ્રેમળ દિલ ! તારે પણ અતેક ધા ખમવાના છે. ખમીશું. દુઃખ પડશે, વિટંબનાઓ આવશે, તો ચે સહી લઈશું. જય મળો કે ન મળો, દુઃખની ઝડી પર ઝડી વરસો, આકૃતના ધા પર ધા પડ્યા જ કરો....(જીરસાથી) બધી બાજુ વિપત્તિઓ એક સરખી આવી પડો, માફ થવાનું હોય તે થાઓ, પણ અડગ ધૈર્યથી સધળું સહન કરવું જ પડશે. યાહોમ ! નર્મદ, યાહોમ ! દેશોદ્ધાર ! દેશોન્નતિ ! કુસંપને કાઢો—જડમૂળથી કાઢો, પરતંત્રતાની ખેડી ઝટ કાપી નાખો, દેશને ફરી જોબનવંતો કરો. નર્મદ ! તારે એકલાએ જ એ કરવાનું છે.

[એકાએક ભયંકર વીજ અને ગડગડાટ.]

કુદરતને ક્રોધવું હોય તેટલું કોપે ! નર્મદે અચળ છે, અડગ છે. ના, ના, એના આત્માને કોઈ ડરાવી શકે એમ છે જ નહિ. વિધવાવિવાહ કરીશ, કરાવીશ. પરદેશ જઈ આવ્યા સાથે સહ-ભોજન કરીશ, કરાવીશ. જાતિભેદનો નાશ કરીશ અને કરાવીશ. એક નર્મદ એકલો ધૂમશે-એની સાથે સહુ ક્રોધને ધૂમતા કરશે... (પળભર શાંતિ. બીજી દિશા તરફ જોઈ) શું ? શું ? (ધસી) દૂધ પૌંઆ ફાકવા પડશે ? મિત્રો દગો દેશે ? સમો-વડિયા હાંસી કરશે ? હીહીહીહીહી ! છા કરે. એવું તો ક્યાં નથી થતું ? હા, હા, દૂધ પૌંઆ ફાકીને ચે જીવીશ. અરે જાઓ ! જાઓ ! (પેટે પાટા બાંધીને પણ જીવીશ.) રૂઠિ

[એકાએક શાંત થઈ, પાછો એકતરફ પળભર જોઈ કચ્છ અવાજે]

શું ખોલો છો ? હું દેવાદાર ? હા, હા, દેવાદાર. ભલે દેવાદાર. અમે કંઈ શેરસદ્દામાં ઝંપલાવી લખેસરી થવા નથી માગતા. અમારી દાનત સાફ છે. કામ કરવું છે, મહેનતમજૂરી કરવી છે છતાં દેવું રહે તો નસીબ અમારાં. હા, હા. ગાળ દેશે એમ ? છોતે દે. મારે શું ? અરે મારા મૂંઝા પછી પણ દેશે તો જીવતા દે તે તો સાંરને, કે હું સાંભળું ?

[બાજક પર ખેસી જાય છે. એક બાતુથી પાંચસાત વ્યક્તિનું એક ટોળું એના તરફ ધસી આવે છે. એમાંથી એક જણ જીલ્લદ અવાજે)

એક જણ : પણ તું ધંસકી થઈને મ્હાલો તેનું શું ? રંગરાગ ભોગવ્યા તેનું શું ? પ્રેમના જોરસા અનુભવ્યા તેનું શું ?

નર્મદ: કાણુ છે ? શું છે ? મને આવું પૂછનાર કોણુ છે ?
હા. હા. મેં પ્રેમ અનુભવ્યો છે અને મ્હાણ્યો છે. તમારી જેમ
દંભ નથી કર્યો. જે દિલમાં આવ્યું છે તે ગાયું છે, ભાવ્યું તે
કહ્યું છે.

શ્રી કવિતા ગાયન વિના, મને ન લાગે કાંઈ;

આ જગમાં ત્રણ મોહિની, અનુપમ રત્ન સુહાર્દ.

ખેત્રણુ ખીજા: વાહ વાહ ! ભાઈ, ખરી વાત છે. (નર્મદ
ધાયલ દર્શિતું દર્દ તે નર્મદ જેવું જ દર્દી પિછાને.)
એકબે: એ પણ ખરું. એ પણ ખરું.

[નર્મદ આવેશથી, પણ અટકાને ધીમેથી
લાગણીના હલરા સાથે ખાલે છે.]

નર્મદ:

તાપી દક્ષિણ તટ સુરત મુજ ધાયલ ભૂમિ,
મને ધણું અભિમાન ભોંય તારી મેં ચૂમિ.
અરે સુરત ! ઓ તુજ છડેં સાચો હું બંદો,
ઇલમજંગ સિપાઈ, ગણાડેં છું, નવિસધો.
સુરત ! તારી લાલાઈ દુઃખમાં મુખ કરે છે,
પણુ તે છે ચરચાઈ, ગરીબ તો એમ મરે છે.

ખો ચાર અવાજો: શાખાશ ! કવિ, શાખાશ ! તેં તો હદ
કરી છે. અમે તો તને જરા જરામાં જણી જોઈને ઉશ્કેરીએ છ
કે જેથી તું નવાં નવાં કાવ્યો લખે. તેં તો શૃંગારરસ જમાવ્યો છે,
કરુણ, રસ જમાવ્યો છે, અદ્ભુત રસ પણ જમાવ્યો છે, વીર રસ
પણુ જમાવ્યો છે ! ધન્ય છે તને, ધન્ય છે તારી કલમને:

નર્મદ: દેશીઓ ! મારાં વખાણુ ન કરો. હું તમને શું કહું ?
આંખમાં આંસુ સાથે કહું છું:

હિન્દુ દેશના હાલ થયા છે જૂડા આજે,
સત્તા મોટી ખોષ નીચું જુએ ને લાજે.

હિંદુઓ ને બહાર થયો છે તે લાચારે,
ખાને ને આખાદ, ખરાબીમાં તે ભારે.

ટક ટક રહીએ જોઈ, અવસ્થા ભૂંડી આવી,
તમે રડો, હું જોઈ, તણખલાં મુખમાં આવી.

ટોળીમાંથી: ના, ના, નર્મદ ! અમારા બહાલા નર્મદ ! તું તો
છે વીર નર્મદ, મર્દ નર્મદ. અમને હિંમત આપવાવાળો, અમને,
રસ્તો બતાવવાવાળો, અમને હિંસાહ દેવાવાળો, તું તો નીડર છે.
નિર્ભય છે, અમર અજોય છે.....જય, વીર નર્મદની જય !
મર્દ નર્મદની જય !

અધા સાથે અંદરથી પણ અવાજ લાગે છે

[આકાશમાંથી કૂલ પડતાં હોય એમ નર્મદ ઉપર
પુષ્પવૃષ્ટિ થાય છે. આસપાસ ઊભેલી બે કુમારિકાઓ
આવી એને બે હાર પહેરાવી લેતી છે. દરમિયાન
લોકોનું ટાળું ધીમે ધીમે અન્ધારામાં અદર્ય થઈ
લય છે અને એકલા નર્મદ ઉપર પાછો પ્રકાશ
પડી રહે છે.]

નર્મદ: મા ! મા ! તારે ખોળે છું. મા ! મા ! લાજ
રાખજો. હજી તો વણાં આદર્યાં અધૂરાં છે, મારે પૂરાં કરવાનાં
છે. મા ! મા ! હું કોણ ? તારે ખોળે છું. ટેક રાખજો મા !

[ખોલી, ખાનઠ પર માથું નાખી દે છે, એટલે પાછળ ઊભેલી નવચૌવના નજીક આવી હાથ પકડી દોરવી, પાછો એને અંદરની રંગભૂમિ સુધી લઇ જાય છે. દરમિયાન અંદરથી “ શકુન કાળ તો ના જોવો રે ના જોવો ” એ ગીત સંઘગાનમાં ગવાણું સંભળાય છે. અંદરની રંગભૂમિ ઉપર જઈ પડદો પડેલો છે તેની આગળ નર્મદ ઊભો રહે છે. નવચૌવના અને ખંને કુમારિકાઓ ઝાંઝરના ઝમકારા કરતી ચાલી જાય છે, અને પળભર કેવળ નર્મદ ઉપર જ પ્રકાશની છાંય પડી રહે છે. પછી એકાએક આખા તખ્તા ઉપર પ્રથમ જેમ પ્રકાશ થઈ જાય છે અને વિચારગ્રસ્ત હીન મુખે ઉપરની રંગભૂમિ ઉપર ઊભેલો નર્મદ જણાય છે. બહારના તખ્તા ઉપર ખાનુમાંથી બે ત્રણ મિત્રો એની તરફ આવે છે. એમાં નવલરામ તથા ધીરજરામ છે.]

નવલરામ: કવિ ! હોય, હવે એ સંબંધી વિચાર ન કરો. જુઓ, ભાર્ગવંદર નાનાભાર્ગવના ખાસ આગ્રહથી આ નોકરી મળી છે.

ધીરજરામ: પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને જ અમે કંઈ હશે ને ? એ તો ગઈ વખત પેલા કોઈ પારસી ગૃહસ્થે નનામે રૂ. ૫૦૦ ની બેંક નોટ બક્ષિસ તરીકે મોકલી હતી, હવે એમ કોણ વારંવાર આપવાનું છે ?

નવલરામ: અને ગોકળદાસ તેજપાળના ખાતામાં તો તમને ફાવશે પણ—અને એ ખાતામાં તમારા જેવા માણસ હશે તો સંસ્થાને પણ કેટલો બધો ફાયદો થશે ? ત્યાં રહી કરજોની, જે કરવું હોય ને ? કવિ ! એમ ચિંતા ન કરો. હોય, પ્રારબ્ધની લીલા છે.

ધીરજરામઃ હા, હા, ચલો; એમાં હવે જીવ શો બાળવો ?

[કવિ ધીમે રહી વગર બોલ્યે બિતરે છે. બે ત્રણ જણા કવિ સામું બેઠા જરા હસે છે.]

નર્મદઃ શું જુઓ છો ? ચોવીસમા વર્ષે ટેક મુકાબ્યો છે !
ચોવીસ અવતારે પણ લગ્ન નથી રાખી એ પણ પ્રારબ્ધની
લીલા જ છે ને ?

ધીરજરામઃ કવિ ! હોય, હોય.

નર્મદઃ હા, હા, જોતા જાઓ હવે વળી શું બને છે તે.
(જરાત્રાર ચૂપ રહી) આ જુઓ ! આ જુઓ ભાઈઓ ! આ
દાસપણું કરવા અમે ચાલ્યા.*

[કહી, સડસડાટ બહારના તખ્તા પર બિતરી બાજુમાં ચાલ્યા જાય છે. એમનાં છેલ્લાં વાક્યોથી મિત્રોના પગ ત્યાં જ થંભી ગયા છે. એમાં એક બે જણની આંખમાં ઝળઝળીઆં આવે છે, તે પિછાડીએથી લૂછે છે, એક બીજાના સામું દુખાતે નયને જુએ છે, વળી આંસુ લૂછે છે અને ધીમે ડગલે અંદર ચાલ્યા જાય છે. ધીમે રહી અંદરથી સંઘગાન માટે સંગીત વાજવા માંડે છે અને ' નવ કરશો કોઈ શોક રસિકડાં, નવ કરશો કોઈ શોક ' એ કમળ ગીતની પહેલી લીટી સંભળાઈ રહે છે. ધીમે રહીને અંદરનો પડદો બિપરે છે. ખાટલે અઢેલીને ઓઢીને કવિની બાજુમાં બેઠેલા, સામે વહેંચાઈ વેરાઈને

ગંભીર વદને મિત્રો બેઠા છે. ડાહીગવરી, નર્મદા-
ગવરી, રાજરામ, જયશંકર, લીમલાઈ, કીલાન
લાઈ, સવિતાનારાયણ, મધુવચરામ, વિજયાશંકર,
નરભેરામ વગેરે શોકાર્ત વદને બેઠા છે.

પ્રથમ તો ધીમેથી, પણ પછી તો આસ્તે
આસ્તે કવિમાં ચેતન વધતું જાય છે. અવાજ
ગાઢો અને ગંભીર થતો જાય છે. કલાક અરધા
કલાક માત્રનો જ હવે આ મહેમાન છે, એવું
તો એકાએક લાગતું પણ નથી એવી સ્ફૂર્તિમાં
પણ આવી જાય છે.]

નર્મદ: રાત્રી ! એ કાણુ આનું ?

રાજરામ: લલિતાશંકર કાકા.

કવિ: ઓહ ! ઠીક થયું...(જરા રહીને) એમને ખોલાવવા
મોકલ્યું 'તું ?

લલિતાશંકર: (પાસે જઈ, જરા ધ્યાનપૂર્વક જોઈ, બેસતાં)
ના, એ તો અમરથી જ આવી નીકળ્યો.

કવિ: લલિતાશંકર ! શા માટે હિઝાઈ જવાળ આપો છો ?
મને સમજી જાય છે. તમે બધા એમ માનો છો કે મને કંઈ
સમજ નથી ? પણ ઠીક. જુઓ, તમે આવ્યા છો તો એકવાર
પેલું ગાઈ સંભળાવો.

સવિતાનારાયણ: હા, કવિ ! કયું ?

કવિ: કહું છું, લાઈ ! કહું છું. (જરા બરાબર બેસે છે.)
હાઆશ. જુઓ, આખરે જુદાઈ તો છે જ...(આંખમાં ઝળઝળીઆં
આવે છે). અને 'નર્મદ આખરે જુદાઈ' એ ગીત મેં લખ્યું હતું. ક્યારે ?

એની (ખતાવીને) સાથે તસવીર પકાવવા ગયો ત્યારે—અમે છુટા થવાના હતા, અને વિયોગને ખાતર જ તસવીર પકાવી. એ રહી તસવીર, એમાં તે છે.

નર્મદ આખરે જુદાઈ જ, મળો સુખ યા નહિ,
ત્યારે કરવો શો શોક, જાવું એક દિ સહી.

ડાહીગવરી: તમે આરામ લ્યો—

કવિ: આરામ ?? હવે આરામ જ લેવાનો છે ને ? સાંભળો બધા. તમારી લાગણી હું સમજું છ. આજે શું, અગાઉ એક દિવસ મને એ વિચાર આવેલો, અને મનના ગલરાટમાં હતો કે મારું મોત વહેલું થશે અને હું મરીશ ત્યારે મારાં વહાલાંઓને બહુ દુઃખ થશે, એ વખતે એ ગીત જોડેલું. સવિતાનારાયણ ! તમને તો મોઢે છે. ગાઓ જરા, હું નિરાંતે સાંભળું.

સવિતાનારાયણ: બલે કવિ ! સમજી ગયો. તમે જરા આરામથી બેસો. બધા બને તો ઝીલજો.

[ધીમે ઢાળે પદ ઉપાડે છે, બધા ગાય છે.
એ ત્રણની આંખમાંથી આંસુ ટપકી રહે છે.]

નવ કરશો કોઈ શોક, રસિકડાં ! નવ કરશો કોઈ શોક.
યથાશક્તિ રસપાન કરાવ્યું, સેવા કરીધી બનતી,
ત્રેમી અંશને રૂદન આવશે, શક હરખાશે મનથી.
એક પીટમાં બીજી રહીડથી, જળશે જીવ અમનથી,
હતો દુઃખીઓ, થયો સુખીઓ, સમજ્યો છૂટ્યો રહ્યો.
જુદાઈદુઃખ તે નથી જવાનું, જાયે માત્ર મરણથી,

મરણ પ્રેમીને ખચિત મોકું છે, દુઃખ વધે જ રહતથી.
જગતનીમ છે જનનમરણનો, દૃઢ રહેજો હિંમતથી,
મને વિસારી રામ સમરજો, સુખી થાશે તે લતથી.

કવિ: અરે! રડો છ શું બધાં? ઓછું જીવ્યો છ ? રાજી !
કટલાં ? ત્રેપન વરસ થયાં; પણ લાગે છે, જાણે બમણાં નહિ
જીવ્યો હોઈ ? ખૂબ થઈ. કંઈક આળ્યું, ગયું, જોયું, જાણ્યું, અનુ-
ભવ્યું, મેળવ્યું, શુભાવ્યું. કંઈક વાર રોયા, હરખાયા...અહો હો !
નર્મદ ! તેં શું શું નથી કીધું ? અને છતાં મારાં આદર્યાં ધણાં
અધૂરાં રહી ગયાં છે; હજી ધણું કરવું તું. હશે, થઈ રહેશે.....
રડો છ શું ? ધારો, વિચારો અને માનો તે કરજો, કરતા નહિ.
મરદ થજો. ખોતા નહિ. હા, એક ટેક સાલે છે—આ કવિદાસ
તરીકે મરશું તે. પણ હોય, એ બી રંગ છે. અને બીજું તો,
બકાને સાચવજો, એ નાદાત છે...બકા ! આવ, આવ ખેટા !...
ના, ના, રડો શું ? ઓ લગવાન ! આંસુ પાડું તો એક—એક તારે
માટે કાઢી ! તારે માટે...મારી દેવી !...તેં જ મને જાગ્યો છ.
તારા પ્રતાપે જ હું ઝખૂંચ્યો છ. મારે લીધે તને કંઈ શોષવું
પડ્યું હોય તો ક્ષમા કરજો.

કાલીગવરી: બસ હવે, એવું શું બોલો છો ! ઈશ્વરનું નામ લ્યો.

કવિ: તમે જો જે સંપત્તિપથી રહ્યાં છો એ જેતાં તો
તમે હદ જ કરી છે. અને હવે એવી જ રીતે

નર્મદાગવરી: અરે, તમે એ બધી શા માટે ચિંતા કરો છો ?
જીઓ, જરા શાંત ચાઓ, અને આડા પડો. તમે પણ શું, લાકજી,
કંઈ કહેતા નથી ?

કીલાભાઈ: કવિ ! હવે ઝાઝી વાતો ન કરો, મન શાંત રાખો. એ બધાની તમે ચિંતા ન કરો.

કવિ: અરે હા ભાઈ, એ તો બાણું છુંસ્તો કે તમે કોઈનો વાળ વાંટો ચવા દો એવા નથી; પણ આટલું જરા કહેવાઈ જાય. છ. કવિ નર્મદ, વાહ વાહ ! બહુ ઘૂમ્યો, ઝૂમ્યો; બધે ઝોકાવ્યું, અનેક મિત્રો કર્યા; પણ અંતે તો આ એકલા હાથે જ... ..

ભીમભાઈ: અરે કંઈ વાત છે, કવિ ? અમારી જાત છે ત્યાં સુધી તમારે કશી ચિંતા કરવી નહિ. પણ તમે હવે આરામ કરો.

કવિ: આરામ ? હા, હા, આરામ. આજે આરામ જ કરવાનો દિવસ છે. સવિતાનારાયણ ! આજે શિવરાત્રિ છે નહિ ?

સવિતાનારાયણ: હા કવિ, આજે શિવરાત્રિ.

કવિ: વાહ, એ બી ઠીક. મધુવચરામ ! તમે બેઠા છો ? મેં તમને તો જોયા જ નહિ. અરે રાત્રી, બધાને આપાણી તો આપ !

નર્મદાગવરી: એ તો અમારે જોવાનું છે કે તમારે ? તમને શ્રમ પહોંચશે. આપાણી તો ચલા કરશે. તમે કંઈ ચિંતા ન કરો.

વિજયાશંકર: કવિ ! કંઈ એકતારા પર ભજન જમાવું ? તમને ગમે તો.

કવિ: ભજન ? હા, ભજન જમાવો. શેનું ભજન ? કાનું ભજન ? હા, હા, ભજન કરો ભાઈ, ભજન કરો. એ બી કાળની ખૂબી છે. વિજયાશંકર ! 'ચાહોમ કરીને પડો કૃતેહ છે આગે'નો પોકાર કરનારાને આજે બીજાને મોઢે ભજન સાંભળવાનો વારો આવ્યો છે. ઠીક, ગાઓ. સાંભળ્યું, પડ્યા પડ્યા.

હાહીગવરી: જુઓ, તમે બહુ નહિ બોલો. કેટલો શ્રમ પહોંચ્યો છે ? દયો સુવાહું.

કવિ: હજી જરા વાર છે વાર ! એમ કંઈ સુધંશ ? પણ સાંભળો. ફરી ફરીને કહું છું, કોઈ શોક નહિ કરશો. હું તો હતો જ એવો આવ્યો અને ચાલ્યો. ઘણી મનની મનમાં રહી ગઈ. પણ કંઈ નહિ. મારાથી તો:યયું એટલું મેં કર્યું-બી નખાયા હશે તો શાખા-પ્રશાખા સાથે ઝાડ ઊગી નીકળશે. બી સાચું હશે તો ઊગશે, નહિ તો માટી ભેગું ચર્ધ જશે. પણ મને ઉગમણા કાળની આશા છે. હાઆશ...(પડે છે.) ખરેખર ચાકી ગયો. જુઓ, જુઓ, પછે શંખનાદ સંભળાય છે. બાઈઓ ! હું તો આ ચાલ્યો અને હજી કંઈક કેસરીઆં કરીને જશે

[બધા એને બરાબર સુવાડે છે.]

ગાઓ વિજયાશંકર ! લલિતાશંકર ! ગાવું જ હોય તો ' જય જય ગરવી ગુજરાત ' જ ગાઓ.

લલિતાશંકર: (ગાય છે.)

જય	જય	ગરવી	ગુજરાત,
જય	જય	ગરવી	ગુજરાત;
દીપે		અરુણું	પરભાત.

ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળ કસુંબી, પ્રેમશૌર્ય અંકિત,
તું ભણવ ભણવ નિજ સંતતિ સૌને પ્રેમભક્તિની રોત.

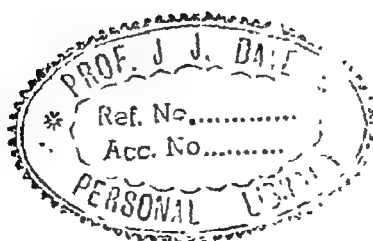
ભાંચી	તુજ	સુંદર	ખાત,
જય	જય	ગરવી	ગુજરાત.

સવિતાનારાયણ: (ઈશારો કરી) મને લાગે છે કે એ નિદ્રામાં છે. એને આરામ કરવા દો, આપણે બધા બહાર બેસીએ.

કીલાલાખ: હા, એ ઠીક છે.

સવિતાનારાયણ: (નર્મદાગવરી અને ડાહીગવરીને ધીમેથી) તમે બેસો, જરા ધ્યાન રાખતા રહેજો-ગાફલ ન રહેતા. એ તો ગમે ત્યારે છેતરી જશે. ગભરાતા નહિ, અમે બાબુમાં પાસે જ છીએ.

[બધા બેઠીને બહાર જાય છે. આંખમાં આંસુ સાથે નર્મદાગવરી અને ડાહીગવરી એને બરાબર ઓઢાડે છે, અને ધીમે ધીમે પડેલા ખેંચાય છે. અંદરથી 'જય જય ગરવી ગુજરાત' વાગી રહે છે અને પડેલા પડે છે.]

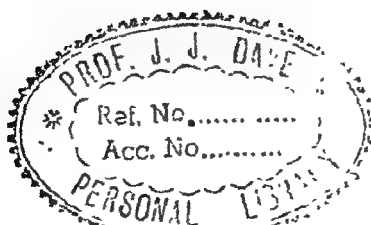

સવિતાનારાયણ: (ઈશારો કરી) મને લાગે છે કે એ નિદ્રામાં છે. એને આરામ કરવા દો, આપણે બધા બહાર બેસીએ.

કીલાબાઈ: હા, એ ઠીક છે.

સવિતાનારાયણ: (નર્મદાગવરી અને ડાહીગવરીને ધીમેથી) તમે બેસો, જરા ધ્યાન રાખતા રહેજો—ગાફિલ ન રહેતા. એ તો ગમે ત્યારે છેતરી જશે. ગભરાતા નહિ, અમે ખાનુમાં પાસે જ છીએ.

[બધા બિઠીને બહાર જાય છે. આંખમાં આંસુ સાથે નર્મદાગવરી અને ડાહીગવરી એને બરાબર ઓઢાડે છે, અને ધીમે ધીમે પડદો ખેંચાય છે. અંદરથી ' જય જય ગરવી ગુજરાત ' વાગી રહે છે અને પડદો પડે છે.]

શકુન્તલા

(રાજા દુષ્યન્તના રાજસવનમાં શાર્ંગરવ અને ગૌતમી સાથે શકુન્તલાનો પ્રવેશ)

આ વિશાળ રાજમહેલમાં પ્રવેશતાં મારી જમણી આંખ કેમ ફરકે છે ? પ્રવેશતાં જ આ અમંગલ એંધાણ ? મન પર આ શાનો વિષાદ છવાઈ રહ્યો છે ? હૃદય, શાંત થા. તારા અનંત આનંદની ક્ષણે હવે નજીક જ છે, ત્યારે થોડી ધીરજ ધર.

સામે સિંહાસન પર બેઠેલા આ રહ્યા એ આર્યપુત્ર જેને લોકો રાજર્ષિ દુષ્યન્ત — પૃથ્વીના એકમાત્ર ઉપલોકતા — તરીકે ઓળખે છે.

શાર્ંગરવ અને ગૌતમી આર્યપુત્રને મારા પિતાનો સંદેશો આપી રહ્યાં છે. અરે ! પણ આ શું ? આર્યપુત્ર, મને નથી ઓળખતા ? મને ?

હૃદય તને જે આશંકા હતી તે સાચી જ પડી.

જ્યારે તેઓ મને ઓળખવાની જ ના પાડે છે ત્યારે મારી મોટી મોટી આશાઓને તો ક્યાંથી સ્થાન

હોય ? શાર્દૂલરવ શું કહો છો ? તમારે જે કહેવાનું હતું તે તમે કહી ચૂક્યા, હવે મહારાજાને ખાતરી થાય તેવો ઉત્તર મારે આપવાનો ? તો લલે, “આર્યપુત્ર !” ના, ના, તેઓ લગ્ન વિશે જ શંકા કરે છે ત્યારે તેમને આર્યપુત્ર કહેવા યોગ્ય જ નથી.

પૌરવ, પહેલાં આશ્રમમાં મને વિશ્વાસ આપી અહીં આવા શબ્દોથી ધુત્કારી કાઢવી તમને ખરેખર યોગ્ય છે ?

—આ શું, આર્યપુત્રે મારા શબ્દો સાંભળી કાન ઢાંકી દીધા !

તમે જ્યારે ખરેખર જ મને ખીજાની પત્ની માની આ રીતે વર્તો છો ત્યારે હું તમે આપેલી ઓળખની નિશાની સમી પ્રેમની વીંટી દ્વારા તમારી શંકા દૂર કરીશ.

લો, જુઓ. આ એ વીંટી જે આપીને તમે મને વિશ્વાસ આપ્યો હતો કે તેમાં કોતરેલા અક્ષરો જેટલા જ દિવસોમાં હું તને તેડાવી લઈશ.

—અરે ! પણ મારી વીંટી ક્યાં ગઈ ? નક્કી શકાવતાંમાં શચીતીર્થના જળમાં પ્રણામ કરતી વખતે પડી ગઈ હતી.

હું તમને ખીજી વાત કહું. એક દિવસ નેતરના લતા-મંડપમાં આપણે બંને બેઠાં હતાં. તમારા હાથમાં કમલ-પત્રના પડિયામાં પાણી હતું. યાદ આવે છે ? તે જ સમયે મારું વહાલું મૃગલું કે જેને હું બાળ સમાન ગણતી હતી

તે આવી પહોંચ્યું. તમે તેના પ્રત્યે દયા જતાવીને તેને પાણી પીવા માટે ધર્યું. પરંતુ મારા મૃગલાએ તે ન પીધું. પણ જ્યારે મેં તેની સામે ધર્યું ત્યારે તે તરત જ પી ગયું. ત્યારે, તમે શું કહ્યું હતું? યાદ છે? તમે કહ્યું હતું, બધા સગામાં જ વિશ્વાસ રાખે, આખરે તો તમે જાને વનવાસી ખસાને! યાદ આવે છે? ઓહ! તમને કશું જ યાદ આવતું નથી?

શું કહ્યું શાર્ંગરવ? તમે મને અહીં એકલી મૂકીને આશ્રમમાં પાછા જાઓ છો? ના, શાર્ંગરવ, ના. આ ધૂતે તો મને છેતરીને ત્યજી દીધી. હવે તમે મને છોડીને ન જાઓ.

હે ધરતી મા! તું મને માર્ગ આપ. મારો સ્વીકાર કર.

રાજન! જગતભરનું અસત્ય ઊછરે છે, તમારા આંગણમાં, તમારા નગરોમાં; અમારાં તપોવનોમાં એ ન હોય. અમે વનતા લોળા જન તો છળકપટને ઓળખીએ પણ નહીં, રાજન, ઓળખીએ પણ નહીં.

હે માતા પૃથ્વી! મને માર્ગ આપ, મને માર્ગ આપ!

[પડે.]

શબરી

(નેપથ્યમાંથી શબરી - ભીલ જાતિના શેક - પટેલની દીકરી. એના લગ્ન ટાણે આખી જાતિના લોકોને માંસનું મજેદાર ભોજન આપવા ધણું બધાં ઘેટાંબકરાં લાવવામાં આવ્યાં તે શબરીનું અંતર વલોલાઈ ગયું. લગ્નમંડપ અને જનના સત્કારની ચાલતી તૈયારીમાં શબરીબાઈ નીકળી પડ્યાં ત્યાંથી નારી છૂટ્યાં. આવી પહોંચ્યાં એક એકાંત જંગલમાં. પવિત્ર વાતાવરણ - ઝાડ નીચે વિશ્રામસ્થાન - પંપા સરોવરનાં નિર્મળ અને પવિત્ર જળ... રજૂ થાય છે રામલક્ષ્મણ શબરીબાઈ !)

સરોવર કાંઠે બેઠી ભીલડી

જપે રામનું નામ

એક દિન આવશે સ્વામી મારા

અંતરના આરામ....શબરી જપે રામનું નામ.

શ્રી રામ જય રામ જય જય રામ

શ્રી રામ જય રામ જય જય રામ

શ્રી રામ જય રામ જય જય રામ

શ્રી રામ જય રામ જય જય રામ

મનથી નિશ્ચય મારો છે

હરિ તણો સહારો છે

મંત્ર જીવનમાં પ્યારો છે

શ્રી રામ જય રામ જય જય રામ.

હે પ્રભુ ! મારા પ્રિય રામ ! આજે પણ તમારાં દર્શન વિના આ આંખો તરસી રહી. પંપાના સરોવરતીરે જતાં સંતઋષિજનોના માર્ગને સાફ કરું છું, છાણાંલાકડાં વીણીને રાત્રે સંતોની ઝૂંપડી પાસે ઢગલો કરું છું દાતણ કાપીને ઝૂડી બનાવી બારણે મૂકું છું. આ ભીલડી બીજું તો શું કરવાની ?

અરે તમે—તમે બધા મને આમ પકડીને કયાં લઈ જાઓ છો ? ના, ના. હું ચોર તો નથી, નથી જ. મને છોડી દો ! હું દૂર જંગલમાં જઈશ. અરે ! આ તો મતંગઋષિનો આશ્રમ અને આ વ્યાઘ્રચર્મ પર મતંગ ઋષિ. પ્રણામ. ગુરુદેવ ! હું તો ભીલ એટલે અપ્રગટ રહીને આપ સૌની સેવા કરતી હતી, આજે આ આપના શિષ્યો મને ચોર માનીને પકડી લાવ્યા છે. હા, ગુરુદેવ, તમારી વાત સાચી જ છે. સ્ત્રી એ તો વેલ સમાન છે, અવલંબન વિના તે એકલી રહી શકતી નથી. બાલ્યકાળમાં તે પિતાની ઝોથ નીચે રહે છે, લગ્ન પછી પતિની છત્રછાયામાં અને પતિના સ્વર્ગવાસ પછી પુત્રોના સાન્નિધ્યમાં રહે છે. પરંતુ મારે તો પ્રભુને પામવા છે. એ જ મારું જીવનધ્યેય છે. એટલા ખાતર સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી અહીં આવીને વનમાં સરોવર તીરે એકલી રહું છું. આપ મને ક્ષમા કરો, ગુરુદેવ !

ગુરુદેવ ? ! (આશ્ચર્ય અને આનંદથી) આપે મારો સ્વીકાર કર્યો ! આપના શરણમાં સ્થાન આપ્યું ! મને ક્ષમા આપી સર્વ પ્રકારની સુવિધા અને આશ્રમમાં સ્થાન આપ્યું. આ શબ્દો

આજે ધન્ય બની, લગવન ! હે મારા પ્રભુ ! મારા પ્રિય રામ ! જોયું'ને તમે ? ગુરુજીએ એમનો હાથ મારા મસ્તકે મૂકીને મને સેવા અને સમર્પણનો મંત્ર આપ્યો.

મારા વહાલા શ્રીરામ, “તમને ક્યાં કંઈ અજાણ્યું. “હું તો કશું નહીં આ જાણું !” પંપા સરોવરનાં નિર્મળ, પવિત્ર જળ, જંગલનાં વૃક્ષો, પશુપંખીઓ, ફૂલપાંદડાં, પતંગિયાં, ધરતી, આકાશ અને એક તમને જોળખું. પણ એક દિવસ તમારી આ દાસી - સેવિકા - ભીલડી, રસ્તો વાળતી હતી. પંપા સરોવરમાં સ્નાન કરીને આવતા શિષ્યવૃંદના કોઈકને ભૂલથી જ અડી જવાયું. અને પછી તો માનવતા ભૂલેલા એ બધાએ મને ઢોરમાર માર્યો, મારો પ્રાણ લેવાનો જ બાકી રાખ્યો. અને ત્યારે—

અરે તમે, તમે આ શું કરો છો ? મારી માફી માગો છો ? પણ શા માટે ? ગુરુદેવનો આદેશ !

શું કહ્યું ? તમે મારા લક્ષ્મણદેવને ન જોળખ્યું ? મારો અપરાધ કયો ? અને એ અપરાધથી પંપાનું જળ ગંધાય છે ? ના, ના, ભીલો. પ્રભુ તો દયાનિધિ — સૌનું કલ્યાણ કરનારા છે, પંપાજળની શુદ્ધિ માટે પ્રાર્થના કરીએ. ચાલો, સરોવરતીરે જઈએ.

(સરોવરમાં પ્રવેશ. જળ લઈને પ્રભુને અંજલિ.)

શું કહ્યું ? પંપાનું જળ પહેલાં જેવું જ નિમ અને પવિત્ર બની ગયું ? હા !

અને પછી ? મારા તારણહાર, મારા ગુરુદેવે અંતકાળે મને સાંત્વન આપતાં કહ્યું કે, “તારે માટે બધું જ વિસારીને, રામજી ચાલીને તારે દ્વારે પધારશે.” બસ તે દિવસથી—

(વાળવાનો અલિનય ચાલુ રહે છે)
(નેપથ્યમાંથી આરંભતું ભજન—રામનામ)

હે પ્રભુ ! મને દર્શન આપો ! (લાવવિભોર) તમારા આગમનની કેડી પર નજર પાથરતાં પાથરતાં મારી આંખે હવે તો અંધારાના ઓળા ઊતરી આવે છે. હે મારા રામ ! તમે — તમે ક્યારે — ક્યારે આવશો લગવનું ? ક્યારે આવશો ?

હું અરે આ પ્રકાશ ? આ તો કોઈ અલૌકિક પ્રકાશ જેવું—મારી આંખો — નિસ્તેજ આંખો કંઈ સ્વપ્ન તો નથી જોતીને ? અરે મારા વહાલા પ્રભુ ! ગૌરવણું, તેજસ્વી મેંગલમય દેહાદૃતિ. લગવા ન રામ અને આ — આ લક્ષ્મણ ! મારે ઘેર — મારે ઘેર સામે ચાલીને આવી રહ્યા છે !!

(ગાંડીધેલી કાકલૂદી. આંખે આંસુનાં તોરણ અને લાન ભૂલી નાચતી દૃઢતી રામના ચરણમાં ભક્તિભાવે આજોડી પડી આનંદધેલી શખરી. પ્રેમમગ્ન ભક્ત અને લગવાનનું મિત્રનું અલિનયની ઉચ્ચતમ ક્ષોભી)

આવો રામ ! મારા અંતરના આરામ ! તમને (હૃદયે હાથ ચાંપીને) ક્યાં જોસાડું ! સાદી દાટેલી પાથડું છું ! હા ! બસ હા ! ના ! આ અહીં જોસો રામ ! જોસો લક્ષ્મણ !

(અલિનય જ માત્ર — જોજો ક્રોધો છે. શબ્દો નીકળતા નથી.— અલિનય સવિશેષ)

લાવો તમારા ચરણ પખાળું. (જળ લાવી પગ ધોવા, ફાટેલું કપડું લઈ પગ લૂછવા. પ્રભુ નીરખવાનો ભાવવિભોર અભિનય. એકદમ ઊઠીને)

હા જોરનો પડિયો? (શોધીને) આ રહ્યો! લો પ્રભુ! આ મીઠાં મીઠાં જોર છે. ના, ખાટાં નથી! મેં મારા સગા મુખથી ચાખીને આણ્યાં છે! ના, ના, લગારે ખાટું નહીં લાગે. આરોગો ભગવન્! આરોગો લક્ષ્મણુ! (હમતાં હસતાં અહોભાવથી ગદ્ગદિત) હું. મીઠાં છે ને? હાં તમને લાવ્યાં? મીઠાં છે? પ્રભુ, હું તો અધમ ભીલ જાતિની અને તેમાંય નારી! ગમારી! મને તમે તો પાવન કીધી. તમે મારી ઝૂંપડીએ આવ્યા!

રામ! શું કહ્યું? મારી નવધાલક્ષિત! તમે સ્વીકારી! શું ભક્તાહુદય કદપવૃક્ષ સમાન?! કુળેરનો લંડાર પણ એની પાસે તુચ્છ! તમે મારો સ્વીકાર કર્યો! ળસ જશે? હા, વિકાય આપું. તમે પંપા સરોવર પધારો; શ્રેષ્ઠ મુનિવરો ત્યાં નિવાસ કરે છે. મતંગ ઋષિના મહિમાના પ્રતાપે સૌ હુળીમળીને રહે છે. પધારો પ્રભુ! મારા પ્રિય રામ! રામ! હરે રામ.... હરે રામ.... હરે રામ....

(ચરણરંગ સેતી-વંદન કરતી શમરી)

લેડી મેકબેથ

[શેકસપિયરની કૃતિ 'મેકબેથ'નું એક પાત્ર]

(પલંગ પર સૂતેલી લેડી મેકબેથ. અચાનક ઊંઘમાં જ બેડી થઈ જતાં ઉપવસ્ત્રો ફગાવી દઈ નાઈટ ગાઉનના ખિસ્સામાંથી કાગળ કાઢતી હોય તેવા અભિનય સાથે કાગળ ખોલવો, વાંચવો, ખિસ્સામાં મૂકી દેવો. ફરીથી સૂઈ જવું. બધું જ ભરજીંઘની અવસ્થામાં.)

ફરીથી એ જ મનોદશામાં ઊભા થવું. પાસેના કેન્ડલ સ્ટેન્ડને હાથમાં લેવું. ખૂણા પરના વોશબેસિન પર કેન્ડલ મૂકીને ધસી ધસીને હાથ ધોવાની ક્રિયા. ભય, ગભરામણ-અકળામણ સાથે)

(સ્વગત) અરેરે! આ શું થવા બેઠું છે? આટઆટલું ધસીને ધોઈ છું છતાં આ હાથ તો જુઓ! જતા જ નથી! આ હાથ! હં. હા, લોહીના હાથ! તું જલદી ધોવાઈને સાફ થઈ જા. જલદી જલદી સાફ થઈ જા (ટકોરા ધડિયાળતા; નનગૃતિમાં સરકી જઈને ફ્લેશબેક)

જુઓ ધડિયાળના ટકોરા વાગે છે એક....બે.... (મેકબેથને ઊઠાડતાં) સાંભળો છો? ચાલો, બિઠો જલદી, તમારે જે કામ કરવાનું છે તેનો સમય થઈ ગયો છે. હા.... ખતમ કરી નાખવાનો સમય. શું? આ અંધારું તમને

નરકાગાર જેવું લાગી રહ્યું છે ? ઓહ ! એ જ તો શરમની વાત છે તમારે માટે ! તૈયાર થઈ જાઓ ! શરમ અને ખીક છોડી હિંમતથી આગળ વધજો. ઓહ ! શરમની વાત છે કે તમે શૂરવીર ચોદ્દા હોવા છતાં આ કામ કરતાં તમને ખીક લાગે છે ! હા. શા માટે તમારે ખીકું જોઈએ ? શું કહો છો ? રાજા ડંકનનું ખૂન કરતાં આપણે પકડાઈ જઈશું તો ? ઓહ, રાજવી, રાજવી, તમે સમજતા કેમ નથી ? આ તો નસીબવંતી ઘડી છે. સ્થળકાળ આપણને અનુકૂળ બન્યાં છે અને તમે હિંમત ગુમાવી બેસો છો ?

જુઓ, હું સ્ત્રી છું. બાળક પ્રત્યે માની મમતા-પ્રેમ અને કોમળતા સમજું છું. છતાંય જો તમારી જેમ એક વાર એવો નિશ્ચય કરી લીધો હોય કે ધાવણા બાળકને ઓસરીમાં પછાડી તેનું માથું ફેાડીને તેને મારી નાખવાનું છે, તો હું કદીયે પાછી પાની ન કરું. અરે રાજવી, તમને તમારા વચનની કંઈ કિંમત છે કે નહીં ? અને જુઓ, રાજા ડંકનનું ખૂન કર્યા પછી તેના શરીરમાંથી વહેતા લોહીથી એના બંને પહેરેગીરોનાં હાથમોઢાં રંગી દેવાનાં છે. હું એ બંનેને ખૂબ દાડ પાઈને એવા ઘેનમાં ડુગાડી દઈશ કે તેમને કંઈ જ ખબર નહીં પડે. અને તમારે લોહી નીંજાળતી કટારો તેમની પાસે મૂકી દેવાની, એટલે રાજા ડંકનનું ખૂન એ બંનેએ જ કર્યું છે એમ સહુને લાગશે. (દસે છે.)અને પછી આપણે બંને જોરશોરથી રડીને રાજા પ્રત્યેનો આપણો બિંદો પ્રેમ બતાવીશું કે જેથી કોઈને વહેમ જ

નહીં આવે ને ? જોલો, હરવાની છે કંઈ જરૂર ? (સ્વગત)
એક વાર આપણને રાજગાદી મળે પછી તો કોણ આપણને
કશું પૂછવાનું છે ? (અદૃષ્ટાચ) (પુનઃ અગ્ન્યતઃ - ભરનિઘ્રાની
અવસ્થામાં) (ફરીથી ધસી ધસીને ધોવાનો અભિનય કરતાં)

અરે જુઓ તો ખરા, આ લોહીના હાથ ધોવાતા જ
નથી ! ચોહ ! મહારાજા-હંકન જેવા વૃદ્ધ માણસના શરીરમાં
આટલું બધું લોહી ! ! મારા હાથ જ ધોવાતા નથી !

રાજવી, તમે જવાબ કેમ નથી આપતા ? જાગીરદાર
મેકહકને પત્ની હતી તેનું શું થયું ? બેન્કોનું ખૂત.....
પણ પેલા બંને પહેરેગીરોને તો તમે જ મારી નાખેલાને.
અરેરે ! આ આપણા ખૂની હાથ કદીયે સાફ નહીં જ થાય ?
રાજવી ! તમે - તમે હવે ખૂતરેણ ના કરો. હજીયે અહીં
લોહીની તીવ્ર ગંધ આવ્યા જ કરે છે. રાજવી, અરબ-
સ્તાનનાં મહેકતાં ફૂલોનાં અત્તરની સુવાસ પણ આ મારા
નાના હાથમાંના લોહીની આ ગંધ દૂર નહીં જ કરી શકે.
ચાલો જલદી, તમે તમારા હાથ ધોઈ નાખો. લો આ
તમારો નાઈટ ગાઉન, પહેરી લો. જરાય હિંમત હારવાની
નથી. બેન્કો તો કબરમાં દટાયેલો પડ્યો છે. કબરમાંથી તે
કાંઈ આવી શકે ખરો ? ચાલો રાજવી, આપણે સૂઈ
જઈએ. મને લાગે છે બહારના દરવાજા કોઈ ખખડાવી
રહ્યું છે. એ અંદર આવે તે પહેલાં આપણે સૂઈ જવું
જોઈએ, બનવાકાળ બધું બની ગયું. હવે વિચાર ન કરો
અને ચાલો, આપણે સૂઈ જઈએ.

[પડે]

મીઠી માથે ભાત

(અંદરથી) અરે મા ! ઓ મા ! (બહાર આવી) કીકલાને સુવાડી દીધો છે. ભાઈલો મારો ઓ.... ઈ.... લે'રથી જાંધી રહ્યો છે. (ઓઢણી-વાળ ગૂંથવા-વ્યવસ્થિત થવું- ઘરની ગમે તેમ પડેલી વસ્તુઓ વ્યવસ્થિત કરતાં) મા, લાવ, હવે જલદી બાપુનું ભાત મને આપી દે. ઝટ પહોંચું ખેતરે. અને જો મા, સાંજ પડેને કીકલાને લઈને તું ઝટ આવજો ખેતરે. બાપુ કહેતા'તા કે આજે રાતવાસો ત્યાં જ કરવાનો છે. મોલથી લચેલા ખેતરમાં લેલાણુ નો પડે એટલે સાચવવા ત્યાં જ રે'વાનું છે બધાંએ.

હા. લાવો માડી, આ ભેંડકાનું તળડકું ને જાસની હાંસડી ઉપરનેચે બાંધી દઉં. અને આ રોટલાનું બચકું. આ બચકું મેલ્યું માથે ને હાંદલી મારી કાળમાં.

ઓ....ઈ હાલ્ય ચંપી, બપોર થાવા આવ્યા. ઝટ કર, નહીંતર હું તો આ હેંડી. ઓહો માડી, હું છે પાછું ? હું કીધું ? નેરિયે થઈને જાઉં ? કેડીએ થઈને જ. અરે મા, હાઈ વે પરથી જવા દે ને, ઓહો મા, હવે હું કંઈ નાની

કીકલી નથી કે વાહનની એઇડક્ટમાં ચુરાઈ જઈ. હાઈવે પરથી જવાની કેવી મજા, ચોખ્ખો ચટક રસ્તો ને બે બાજુ ઝાડનો છાંયડો ને, ગાડી-મોટર-ખટારા-(ખોવાઈ જવું) અને માડી રે માડી ! નેરિયેથી જઈને તો તો મને ખીક લાગે.

માડી, મારી સાતમાની ચોપડી છે ને તેમાં આવતું કે મારા જેવી જ એક મીઠી છે ને તે ફેડીએથી બાપુને લાત આલવા જતી'તી તે મૂઓ વાઘ ઉપાડી ગ્યો'તો. હા મા ! આજની ઘડી ને કાલનો દી....

હું તો હાઈવે પરથી જ જવાની. (હસીને) અને જો માડી, મારું નામે મેઠી, હુંય બાપુને લાત આપવા જવાની ને તું કે' ઈમ ઉં નેરિયાને રસ્તે જઈ ને મને વાઘ ઉપાડી જાય તો (હસતાં હસતાં) મને મૂઈને કિયો વાઘ ઉપાડી જતો'તો એમ જ ને ? હાચી વાત છે મા. ઉં તો વાઘનેય લગાડી દઉં એવી છું. હારુ માડી, ચંત્યા નર્ઈ કરતી ને તું વે'લી આવજો નાનકાને લઈને. (ચાલવા માંડે છે.)

તે હેં ચંપી, તું આજ કોના ખેતરે જવાની ? શું ? પશા પટેલના ખેતરે ? નીંદામણ છે ઈમને ? હા લે, આ હાઈવે પર આવી પૂગ્યાં. તારે તો પશલાને ખેતરે ઉગમણે જવાનું છે. ચંપી, જોને મા નક્કામી ચંત્યા કરતી'તી. આ હાઈવે પર કોરણે કેવું હારું ચાલવાનું ! હું તો આ રસ્તે જવાની. તું જા ! એ આવજો ! જો પાછી કાલે તળાવે લૂગડાં ધોવા બોલાવજો, હોં કે ! એ આવજો ચંપી !

તો હેંડો રોટલાભાઈ ને છાશખુન, ખાપાને ભૂખ લાગી અહે.

અરે, મારું હાથું આ રૂપકડી મોટરનું મોહું ખોલીને આ ખે માણહ અંદર હું જોતા અહે? કેવી ફક્કડ મોટર છે! બગડી લાગે છે.

(આલવા માંડે છે. 'સાચમા હું રે તાંજાની હેલે પાણીડાં ને' લટુ" એ લોકગીત ગણગણતી જાય છે. એકદમ અટકીને)

હં. તુમે મને પૂછ્યા, શું? હું કયા દેખતી હૂં? કુછ નહીં, કુછ નહીં. એમ જ બસ દેખતી હતી. પાની? હાં, હાં, કયા ગાડીકો ખ્યાસ લાગી છે? (મેં પર છેડો દબાવી હસી લઈ) ગાડી કો? ખ્યાસ? ગરમ? હાં, હાં, પાણી ડાલના છે ને?

પાની તો ચહાં નીચે સે એક ઝરણા જાય છે ત્યાં મિલેગા! નહીં, નહીં, મેં બતાવિં? અરે મારે તો ભાત દેને જાના હૈ. (હસીને) કયા ભૂખ તુમને લાગી છે? પાની બતા દઉં દિર જાવિં? લલે, લલે ત્યારે હીંડો. (આલવું) બસ જુઓ, થોડા આગે ચાલના. પાનીકા વહેળા મિલેગા. અરે, અરે, મારી તાંસળી, રોટલાનું બચકું! કયાં? નઈ! નઈ, ચે જોજ નહીં હૈ. મારા બાપુનું ભાત! મારા બાપુના રોટલા છે! અરે તમે કાયકું બિંચકો? તમને વહેળા મુઘી રાસ્તા દેખાઈ? અરે પણ મારે કું મોહું થશે. અરે, અરે! મને પગે લાગતા છે. અરે પગે તો દેવીમાને લાગવાનું. દેજો, પેકું અમારા ગામનું કુંવારી

માતાનું મંદિર હૈ. દ્યો. ઊઠો. થોડા આગળ ચાલો (મોહું
જૂઠતાં) આ દ્યો, પાની આવી ગયા.

અરે (પેલા માણસનું તૂટી પડવું, ચૂંદડી-ઓઢણી ખેંચાવી
-પડડવું- છૂટવું-મારવું-ચીસ ખૂમાખૂમ-) અરે ઓ માડી રે,
ઓ બાપુ રે! બચાવો! અરે કોઈ દોડો! દોડો! બચાવો!

(જઠકડાવું, ચૂંઝાવું-છૂટવાનો છટકવાનો પ્રયત્ન-ગૂંગળામણ-કપડાં
-સહાય ખૂમો, પછાડ અને...બચાવવાનો પ્રયત્ન. બળબળ-અનુભવ-
મેં દયાર્થ જવું-ચીસ. અવાજ રૂંધાવો. નિઃસહાયતા-તરફડવું-થાકવું
શરણે જવું-લોથપોથ. હાંફ-શરીર કળતર અને કંપવેદના-ભાંગ્યા-
તૂટ્યા શબ્દો-)

મા! દેવીમા! મને માફ કરજો. મા! મીં તારું
કહ્યું ન માન્યું ને? (રુદ્ધ) ઈમનું હારું કરવા ગઈ તઈ ઈ
લોકોએ જ મારો ધરમ ચૂંથી નાખ્યો. મા! મને તમારી
ગોદમાં સમાવી લો મા! મને....

[પડદો]

હવી

(શ્રી પન્નાલાલ પટેલની કૃત 'મળેલા હવ'નું અવલંબન).

(ધ્રુપાત્રી-સંતાત્રી દોડતી-અર્ધપાગલ જેવી હવી રંગમચ પર પ્રવેશે છે. અહીં તહીં બાઈને 'હાથ' અનુભવતી બોલે છે.)

કાના !... કાના !....

(સ્વપ્નસ્થ) કાના ! તને શોધી કાઢ્યો ને ? કાના, કેમ કંઈ બોલતો નથી ? બોલને આમ શું કરે છે, જોને. મારી હાથે તો જો !.... અરે એઈ કાના, યાદ છે તને ? તેં મને કહ્યું હતું (અવાજ જલ્દી, ઠરસાથી)

“એઈ હવલી, જોજે ને એક હી તને ઊંઘતી ને ઊંઘતી ઉપાડી ન લઈ જાઉં તો મારું નામ કાનો નહીં !” ત્યારે મીં તને કહ્યું હતું ઊંઘતાને તો સૌ ઉપાડી જાય, આ હવલીને જાગતી ઉપાડી જાય તોં તમને માનું ખરા ! મને ઉપાડી જોને કાના ! કા....

(દુઃખ સાથે, વાસ્તવમાં પછડાટ અનુભવતાં)

પણ ક્યાં છે કાનો ? કાનો તો....(સ્પષ્ટ દબાવી) ના... ના.... મેં ઝેર નથી પાચું હો. હાચું કહું છું. મીં ઝેર

નથી પાચું પણ—પણ હું હા હારુ મારા ઘણીને ઝેર પાઉં ?
 છોડને મારા રોયા ! મારો હાથ ઝાલે છે ? છોડ
 રોયા ! મારો કાનો જો હમણાં જોઈ જશેને તો અહીં
 ને અહીં તને ફૂટી નાખશે ! કાં.... નાસી ગયો ! (ગાંડપણ-
 ભયુ' હસે છે)

એઈ, અરે એ, મારો કાનો તો છે ને તે મેળે ગયો
 છે અને એ ત્યાં દેખાય. ચકડોળે ખેડો છે કાનો. અને
 એઈ એ આવશેને—એ આવશેને ત્યારે મારા હારુ ખંગડી-
 ઓ લાવશે. ખંગડીઓ ને માળાઓ લાવશે, કંકુની દાળડી
 ને ચોંટાડવાના ચાંદલા, ભાત ભાતવાળું લૂગડુંય લાવશે....

(વહેતા માનવપ્રવાહમાં કોઈકને રોકતી હોય તેમ વતી'ને એકદમ
 રાજ થઈને) એઈ તમે, તમે મેળામાં જાવ છો ને ? લેતા
 જાવને મને, મને હારે લેતા જાવને ! મા - મારે કાનાને
 મળવું છે. કાનો મારી વાટ જોતો હશે, કાનો ચકડોળમાં
 ખેડો હશે. લેતા જાવને મને-મને લેતા જાવને....

(ખીજી વ્યક્તિને અટકાવીને એ જ મનોદશામાં થોડા દુઃખ સાથે)
 એઈ ! મેળામાં જાવ છો ને ? લેતા જાવ મને હારે, મારે
 મારા કાનાને મળવું છે, કાનો મારી વાટ જોતો હશે. કોઈ
 તો લેતા જાવ મને ! કોઈ તો (રડે છે...)

(એ જ મનોદશામાં પુનઃ આશાવાદી ભાવે)....એઈ મેળામાં
 જાવ છો ને ? મારા કાનાને કહેજો કે, તમે મારા કાનાને
 જરૂર કહેજો કે જીવલી - જીવલી તને ખૂબ યાદ કરતી'તી.
 જીવલી તને.... (રડી પડે છે)

અરે ભગતકાકા ! તમે તો હંધુંય જાણો છો. મીં ઝેર નહીં પાયું. હાથું કહું છું તમે કેમ જોલતા નથી ? મીં - મીં ઝેર નહીં પાયું. ના, ભગતકાકા, ના, ઘેર તો ક્યાં ?

હું તો કાના પાસે જઈશ. કાનો છે ને મારી વાટ જોતો હશે. (ભીડમાં દ્યાતી ચંપાતી માર્ગ કરતી આગળ વધે છે). હા, કાનો છે ને તે મારી વાટ - ઓ કાના ! હું તારી પાંહે આવું છું, કાના ! હું તારી વાંહે જ આવું છું કાના ! ઓ કાના....

[પડદો]

પાણીના પોકાર

ચુકાયેલું આકાશ

(ધરતી પર દુકાળના ઓળા ઊતર્યા છે ત્યારે એક તરસ્યા ચક્રીના અગ્નિ સાથે એની માનો સંવાદ)

ચુ ચુ ખેટા, ક્યાં છે તું, હં ? કેમ કંઈ ખોલતું નથી ? આવ, અહીં આવ મારી પાસે. ખોલને, વાત શી છે ? તારે પાણી જ પીવું છે ને ? હમણાં પાણીની ટેન્કર આવશે અને પછી તરત જ તને ખસ પાણી જ પાણી. આવ, મારી પાસે આવ, ખેટા ! ક્યાં સુધી એ સૂકા-કાંટાળા ખાવળિયા પર એકલું બેઠું રહીશ ? હા, ખેટા, ત્રણ દીથી ટેન્કર આવ્યું નથી. ગઈ કાલે પંચાયતની કચેરીના ટોડલે બેસી મેં કાનોકાન સાંભળ્યું છે. સભામાં સરપંચે ખાતરી આપી છે કે આજે તો ટેન્કર આવશે જ. જોને ખેટા, વગડો સુકાયો. આ બળતા બપોર. માનવીઓનાં ગળાં સુકાયાં. ત્રણ ત્રણ વરસથી નથી કંઈ ખેતી કે નથી ક્યાંય વરસાદ. ચુસાઈ, શોષાઈને પાતાળે ઊતરેલાં પાણીનો, ડૂબાઓમાં ક્યાંય પત્તો નથી લાગતો.

શું કહ્યું ખેટા, પર્વતો પરથી વહેતી નદીઓ ? હા હીકરા, આ ગામને ગાંઢરેથી ખળ ખળ વહેતી અમૃતધારા. એના પર બંધો બંધાયા. ઉપરવાસનાં મહાનગરો - એનાં માનવો, કારખાનાં - ઉઘોગો એનાં પાણી પી ગયાં. આજે તો વાયરા ભેગી ઊડતી રેત ઉલેચતી એ - પેલી નદીય - મણુ મણુના નિસાસા નાળે છે. આ ઈંટ, ચૂના, સિમેન્ટના માળાઓમાં રહેતી માણુસજાત, એની ભયંકર ભૂખ. એકબીજાનાં લોહી પીએ છે, માથાં વધેરે છે. આપણે પંખી, પશુઓ પણ આટલાં અધમ તો ક્યારેય નથી બનતાં.

શું કહ્યું ખેટા ? ટેન્કર દેખાય છે ? ક્યાં છે ? ક્યાં (હાંથી ડોકે જોઈને) દૂર....હા..... ધૂળની ડમરી ને કંઈક આવતું તો લાગે છે.

જે તો, કેવી કાગારોળ મચી ગઈ ! ઘડા, માટલાં, ડોલ, દેગડાની નિઃશબ્દ શાંત કતારો, ધક્કામુક્કી કરતા માણુસોનાં ટોળાં બની ગઈ ! આ લે.... (કરીથી જગા ખાલીને) ટેન્કર તો આવી પહોંચ્યું. ને પાછળ પોલીસની વાન ! સાચવજો ખેટા. આમ જરા દૂર આવતું રહે. હવે ઘોડી વાર વધારે, બસ. હમણાં તને પેટભરીને પાણી પિવડાવીશ, પછી કંઈ છે ? તરસ તો મનેય લાગી છે. જે હી પર યજ્ઞા પટેલની ભેંસને પાણીની અડધી ડોલ મૂકેલી તેમાંથી તને પિવડાવીને પછી ગ્રાંચ લરી લીધેલી તે છેલ્લું પાણી.... ત્યારથી હું તરસી છું. લહું થજો એ ભગરી ભેંસનું કે ગ્રાંચ ઝાળવા લીધેલી.... અરે જો તો, આ માણુસો તો કેવું કરે

છે ? કિકિયારી ને ધક્કામુક્કી ! અને ટેન્કરવાળા ? ને ને નળ ખોલીને ખેંસી ગયા. પાણી આપવા કરતાં ઢોળે છે વધારે !

આ-આ ને તો.... ધક્કાધક્કીમાં અડધું લીધું, અડધું ઢોળ્યું, છલકાયું ને ઓ-ઓ-માડી રે ! આ તો ને ! મારામારી હેં, લાકડીઓ, ધારિયાં-ડાંગો ! જલદી આ બાજુ મારી પડખે આવતો રહે ખેટા ! ક્યાંક—નેને પોલીસ તો બંદૂક લઈને ઊતરી પડી ! આ કીડિયારું ઊભરાયું છે કંકાલોનું !! અરે બાપ રે ! ધાંય ... ધાંય.... નાસલાગ.... ચીસાચીસ.... કોઈ પડયું, આથડયું, આ બાજુ, જલદી, અહીં આ તરફ ! જલદી, નેને ખેટા ક્યાંક અડક્ટે ન અહીં જવાય હું ! હા ખરાખર ખસ.

ને તો ખેટા ટેન્કર પાસે કોઈ દેખાય છે ? હું બાજુબાજુ ? શું કહ્યું ? બધાય વિખેરાઈ ગયા ? દૂર જઈને થીડી-સિગારેટ....હા, ખેટા, એમનું કામ પૂરું થયું. ને જરા નેઈ-સંભાળીને મારી પાછળ આવ. ટેન્કરના નળ પર. તું બાજુમાં. આપણે ક્યાં ઘડા-દેગડા ભરવા છે ? ચાર-છ ટીપાં તો ભર્યો ભર્યો ! અને એ તો બચ્યું જ હોય ને ! ખમ્મા ખેટા ! બે ચાર ક્ષણ.

અરે, નળ તો ખુલ્લો જ ! દીકરા, તારા મારા નસીબનાં ચાર-છ ટીપાંનો પણ દુકાળ પડ્યો કે શું ? એમ અધીરું ન થા, ને, ને, આ પાણી ઝમે છે. હમણાં ટીપું બંધાશે તું પહેલાં ઝીલી લેજે. ખસ. આવ મારી પાસે, આવળ આવ. ખરાખર નળ નીચે તૈયાર રહેજે. હું નળને ટોચું છું

કણ કણ પાણી (ટાંચવાની પ્રક્રિયા) ચુ ચુ ઓહો બેટા, અહીં
ધ્યાન રાખને ! શું ? હા બેટા. કાગડા કાકા કાંકરા લઈને
કોઈ ફૂલનું પાણી ઉપર લાવવા જઈ રહ્યા છે. શું કહ્યું ?

ઓહુ ! ભોંચ પડ્યા ! તરફડ્યા ! રામ રમી ગયા !
અરે ભગવાન !

લે, ને તો (પ્રક્રિયા પુનઃ) અરે અરે - આ તો
ભરડ ધરતીમાં (જમીન પર ચાંચ) અરે ચુ ચુ આ શું ?
મારા દીકરા ! ઊઠ, ઊઠ ! પાણીનું ટીપું ને- તારી ચાંચ
પણ એમાં ખૂંપી ગઈ. બોલ, દીકરા, બોલ ! ઓહુ ભગવાન !
(રુદ્ધન કરે છે.)

અરે ઓ આકાશ, અરે ઓ સુકાયેલા આકાશ !
મારા સંતાનને પાણી આપ ! મા ધરતીનો પોકાર છે.
મારા સંતાનને પાણી આપો ! આણી આપો !

[પડે]

શાંતાનું શાણપણ

અલી ચંપા ! ઓ ચંપા ! જો, આ દીવાનખાનામાંથી
આ બધાં રમકડાં લઈ લે ! કેકાણે મૂકજો, છોકરાંઓ શું
કરે છે ?

હાં, છોકરાં સૂઈ ગયાં ? શું કીધું ? આનંદ ઊઘી
ગયો અને મીરાંબહેન વાંચે છે. લલ્લે. પણ હેં અલી,
આ જો ને રાતના નવ થયા. તારા સાહેબ હજી કેમ નઈ
આવ્યા હોય ? મીં કેટલી વાર કીધું કે બાપુ તમારે
ઓફિસેથી છૂટીને સીધા ઘેર આવવું, પણ મારું માને તો
ને ! આજે આ મીટિંગ ને કાલે તે કામ. હેં તીં શું
કીધું ? શેરમાં તોફાન છે ? તે તો પહેલાંયે ક્યાં નોંતાં
થતાં ? હવે ક્યાં નવાઈ રહી છે !

પોલીસે ફરકયુ નાળી દીધો ? જોહ, મીં ઇમને
કેટલી વાર કહેલું કે તમારે ફરકયુ વેળા ઘેર આવી
જવું. તો મને કે 'ફરકયુ'માં ઓફિસમાંથી બહાર ફરકાય
તો ને ?

(ફાનની ધંટડી)

લો આ ફોન આયો. રે'વા દે ચંપા, હું જ લઉં. હલાવ ! હા, હું જ, હું છું, શાંતા. હા ભાઈ, તમારી ઘરવાળી સ્તો, અરે બળ્યું એવું શું કે'તા હશે ! હાશ ! હે ભગવાન, હવે શાંતિ થઈ. તે કઈ છું, તમે આં છો ? તે હે, ઈ ઘનશ્યામભાઈને ત્યાં ફરકયું નઈ ? તે હા જુઓ, ફરકયું છૂટે ને એટલે તરત જ ઘરે આવી જાણે, ને સાંભરો ! થોડી કોથમીર લેતા આવજો, દારશાકમાં નાખવાની કોથમીર - કોથમીર !

અરે ભાઈ, કૃણુ છો તમે, તમે ક્યાં વચ્ચે ટપકી પડય ? અકલની ઓથમીર ? મને ? મને કે' ? ચંપા, એ ચંપા, લાયને થોડો મૂઆને ધીળી નાખું ! લાય, લાય, —મેલી દીધો મૂઆએ !

હાં તો કહું છું, તમ ઝટ આવજો, મને બહુ ચંપા થાય છે. છોકરાં ? ઘરમાં જ છે. તમ તમારે હાથવીને આવજો. એ આ (લાય લાંચો ટરી) આવજો.

હાશ ! હવે હવ હેઠો પડયો. (ફોનને ખટખટાવવાને અવાજ) અરે ચંપી, જો તો ઈ કૃણુ દરવાજો ઠોકે છે ? અરે કૃણુ ? રેશમા તું ? તે તુમ અત્યારે ? તુમેરે કે કોલબેલ બજતવતાં નઈ આવડતું ? બળ્યું મનેય પહેલાં તો નઈ આવડતા હતા. હાં. તારાં માબાપ ફિલમ દેખવા ગયાં, તેરે કે બીક લાગતી હું ? અરે બીવાનું કાયકું ! બેસ બેસ. હા ખુરશીમાં બેસ. બંદક છે.... (હમીને) હા તે ફોન કે પાસ

મૂકી દે. જો એમાં ખીવાનું નહીં. મૈં બેઠી છું ને ? કોઈ તારો બાલ તો વાંકો કરો. તુમ શાંતિથી બેસો.

અંધા જાને બુન, એક, બે કપ ચા બનાવી લાવ. તારેય ખીવી હોય તો મેલજે ને જો દૂધ પાછું ફિજમાં ઢાંકીને મેલજે હં. હાં તો રેશમા, મૈં કયા કહેતી'તી, બળ્યું ભૂલી ગઈ. (ફાનની ધંટડી)

ઓહ પાછો ફાન ! આ શે'રમાં તોફાન છે એટલે ! હાં. એલાવ હં કુણું ? હા, હું શાન્તા. હા, શાંતાબુન. કાન્તાબુન ? ના, ના. અરે રોંગ નંબર છે. અહીં કોઈ કાન્તાબુન નઈ. મીં કીધુંને રોંગ નંબર છે. મેલી ઘો ! મેલી ઘો ને ! (પોતે જ મૂકે)

અરે ! તમે-તમે બધા આ શું કરો છો રેશમાને ? કહું છું છોડી દો એને. છોડી દો. (પાછી ફરી બંદક ઉપાડી લઈ ધરમાં પ્રવેશવા ટોળા સામે તાકીને)

બબરદાર જો કોઈએ એને કંઈ પણ કયું છે તો ! જોઈ આ બંદક ? મૂઆઓ શરમ નઈ આવતી ? જેની હારે તમે નાનપણથી ઊછર્યા, મોટા થયા, નેહાર ને કોલેજમાં લણ્યા, તે છોડીને તમે - અરે પરધર્મી છે તે શું થયું ? ઈ માણહ નહીં, ઈનું લોહી, તમારું લોહી માણહનું નઈ, બબરદાર જો કોઈએ કંઈ કહ્યું છે, કયું છે તો. આ બંદકથી બધાને ફૂંદી મારીશ. હાથ ઊંચા કરો ! એઈ તું લાકડી હેઠી મેલ મૂઆ. મોટો મારવા આવ્યો ! નીકરો બા'ર, આમ નહીં, આમ દરવાજો.... ને જુઓ, કઈ દઉં. આપણે ધરમથી

લલે જુદા પણ માણુ હ તરીકે તો સરખા જ છીએ એટલું
ચાહ રાખજો. જાવ. જાવ, હા...શ ! દરવાજો નર્થ બંધ કરે છે)

અલી રેશમા ! આમ આવ્ય છુન (તે બંદૂક જુએ તે
દર્શાવી) આ - આ કંઈ સાચી બંદૂક નઈ. આ તો મારા
છોકરાની રમવાની રમકડાની બંદૂક છે. મારા આનંદની
સ્તો. અલી આ થઈ ગઈ ? ત્યાં જ રહેવા દે, અમે અંદર
જ આવીએ છીએ. ચાલ રેશમા.

[પડે]

એક ઘટના ગોળીઆરની

(દરવાજાનો કોલગેલ નજીકે છે)

... અરે ઉઘાડું છું, એક મિનિટ ! ઓહો મીનાબેન !
આવો આવો ! સારું થયું તમે આવ્યાં. આ નવા ફ્લેટમાં
બળ્યું કંઈ ગમતું નથી, સાવ એકલું એકલું લાગે, ઘરમાં
જીવ જ ના લાગે. આપણે તો નાનપણથી પોળોમાં રહેલાં
એટલે એવું. પોળમાં તો એ લે'રથી એકળીબીના એટલે,
ઘરમાં, બધે હરાય, ફરાય, જવાય. ને આ ફ્લેટમાં તો
બધાનાં બારણાં બંધનાં બંધ ! આ તો તમે પડોશમાં
રહેવા આવ્યાં, ને પાછાં મારા જેવાં, તો જરા જીવ લાગે
છે, બાકી તો આખો દી આ ચાર દીવાલ વચ્ચે એકલાં
એકલાં અકળાઈ જવાય છે.

શું કહ્યું ? તમારા લઈને ? અરે એમનો ટાંટિયો
ક્યારેય ઘરમાં ટક્યો છે ખરો ? એમના પગતળિયે તો
ગરગડી બાંધી છે. તેમાં પાછું સ્કૂટર આવ્યું, એટલે તો
નવરા પડ્યા નથી, ને બહાર નીકળ્યા નથી ! અરે હા, પણ
આજે તો એ જરા કામે ગયા છે. એમના કાકાની દીકરીનાં
નણુંદની કંકોત્રી વહેંચવા ગયા છે. જિંદગીમાં પહેલી વાર

આવું કામ હાથમાં લીધું છે. પણ હા, મીનાબેન, એમનું એક મુખ. આ ગમે ત્યાં જાય ત્યાંથી કલાક થયો નથી ને એમનો ફેન આવ્યો નથી. કલાકે કલાકે એમનો ફેન અચૂક આવે જ !

અરે હાં, આવો ને રસોડામાં, આપણે ચા-પાણી કરીએ. ના, ના. થોડી થોડી. આવો, આવો ! તમે વળી ક્યાં રોજ મળવા આવો છો ? આવો ! (ફેનની ધંટડી) આ લો, મેં કહ્યું તું ને ! એમનો જ ફેન હશે. એક મિનિટ, વાત કરી લઉં. (ફેન ઉપાડતાં) હાં ? હલ્લો... ક્યાંથી બોલો છો તમે ? જુઓ, આ આપણી પડોશમાં મીનાબેન રહે છે ને તે આવ્યાં છે, હમણાં અમે તમને જ યાદ કરતાં ત્યાં મેં કહ્યું કે, હમણાં એમનો ફેન આવવો જોઈએ ને ત્યાં શું ? હલ્લો ! હલ્લો ! પણ તમે કોણ છો ? કોનું કામ છે તમારે ? જી, શું કહ્યું ? સ્ટ્રટર નંબર જીએડી ૨૪૪૮ ? હા, હા. એ તો એમનું જ સ્ટ્રટર. હા નામ ? મારું નામ શાંતા - શાંતાબેન પટેલ. હા. એમની પત્ની. બોલો ! એમનું નામ ? હ્યો તારે મારે જ કેવું પડશે ? એમનું નામ પ્રો. શનાભાઈ એસ. પટેલ છે. હા ભઈ, એમનું જ સ્ટ્રટર ને એ જ એના માલિક છે. હા, હા. નંબર ૨૪૪૮ જ. શું ? શું ? શું કહ્યું ? ત્યાં તો ફેન નથી છે એ ગલીમાંથી એ સ્ટ્રટરની બેલનાં મંજુ ? ચાર પાંચ લાગે પણ ? ના, મા ! (ફેનની પટ્ટી જાય છે) મીનાબેન ! સવારે જ મેં ના પાડી હતી કે તમે એ બાજુ ના જતા, પણ

નારુ' માને ન નહીં ને!! (કુસડે કુસડે રહે છે) એ સગવાન!
 આ શુ' થઈ ગયું મીનાબેન, મારા બાપુજીને (ફાન ઉપાડી
 ધૂનતા હાથે નંખર હુમાવે, દબાવેલા રૂસડે કુસડે) હલ્લો! બાપુજી!
 હું શાંતા બોલું છું, હમણાં ન પોલીસ કન્ટ્રોલ રૂમથી અખર-
 આખ્યા છે કે એમનું ચક્રુટર.... હેં! શુ' કહ્યું? એ ત્યાં
 ન બેઠા છે? તો ચક્રુટર? શુ' કહ્યું? એ ત્યાંથી ભાગી
 છૂટ્યા'તા? એ હા! એ તો છે ન એના બીજા! હા-
 હા આપો તો એમને! કહું છું, હવે ત્યાંથી સીધા ઘર
 આવી જવ. જલદી પહેલાં સીધા ઘરે આવો. વધેલી
 કંડોત્રીય નથી વહેંચવી. ટપાલમાં તાબી દેશું. કહું ને,
 તમે જલદી આવો! તો— (ફાન મૂકી દે છે)

[ખરડો]

